

VROLIJKE CULTUUR OF BURGERMORAAL?

Verkenkend onderzoek naar de rol van een tekst over de
rechte weg naar het gasthuis in vier gedrukte bundels uit
de zestiende en zeventiende eeuw

Bachelorwerkstuk oudere letterkunde
Hilde van Wanroij – 4468236
Onder begeleiding van dr. Hans Kienhorst
Tweede lezer: prof. dr. Johan Oosterman
23 mei 2017

De afbeelding op het titelblad is afkomstig uit *La nef des princes et des batailles de nobles avec aultres enseignemens par Robert de Balsat* (1502) en staat afgebeeld bij de Franse tekst over de rechte weg naar het gasthuis, getiteld *Le droit chemin de lhospital* (Bibliothèque municipale de Lyon, Inc. 828).

Inhoudsopgave

Samenvatting

Voorwoord

1. Een tekst over de rechte weg naar het gasthuis

Inleiding	1
Burgermoraal en beschavingsoffensief	2
Losbandige jeugd	8
Mijd de bedelnap	8
Naar de drukken	11

2. *Der fielen, rabauwen oft der schalcken vocabulaer*: de gasthuistekst als toevoeging aan het *Liber Vagatorum*

Overlevering van de bundel	13
De druk uit 1563	14
Inhoud en opbouw van de bundel	14
Positie en inhoud van de gasthuistekst	15
De paratekst als wegwijzer	17

3. Het carnavaleske in *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*

Overlevering van de bundel	21
De drukken	22
Inhoud en opbouw van de bundel	23
Positie en inhoud van de gasthuistekst	24
De paratekst als wegwijzer	26

4. Met Sint Reynuyt naar het gasthuis in *Tafereel van de Belacchende werelt*

Overlevering van de bundel	31
----------------------------	----

De druk uit 1635	32
Inhoud en opbouw van de bundel	33
Positie en inhoud van de gasthuistekst	34
De paratekst als wegwijzer	35
5. Een excerpt in <i>Den verkeerden Hemel</i>	
De exemplaren van <i>Den verkeerden Hemel</i>	45
Inhoud van <i>Den verkeerden Hemel</i>	46
Positie en inhoud van de gasthuistekst in <i>Den verkeerden Hemel</i>	46
De paratekst als wegwijzer in <i>Den verkeerden Hemel</i>	47
Het exemplaar van <i>De vermakelijckheyt selfs</i>	49
Inhoud van <i>De vermakelijckheyt selfs</i>	50
De paratekst als wegwijzer in <i>De vermakelijckheyt selfs</i>	50
6. De rol van de gasthuistekst	53
Afbeeldingen	57
Bibliografie	
Primaire bronnen	67
Secundaire bronnen	68
Digitale zoekopdrachten	71
Bijlage 1: De inhoud van de vier bundels	73
Bijlage 2: Een vergelijking tussen <i>DFV</i> , <i>VGD</i> en <i>TBW</i>	81
Bijlage 3: Een vergelijking tussen <i>DFV</i> , <i>VGD</i> en <i>DVH</i>	107
Bijlage 4: Een vergelijking tussen <i>TBW</i> en <i>DVH</i>	127

Samenvatting

Aan het einde van de vijftiende eeuw schreef een Franse edelman een korte tekst waarin hij op ironische wijze opsomt wie er allemaal in het gasthuis, ook wel het armenhuis, terecht zouden komen. Deze tekst werd bekend onder de titel *Le droit chemin de lhospital*. Deze Franse tekst is niet alleen bewerkt naar het Engels, maar ook in het Nederlands kennen we bewerkingen. Er zijn vier bewerkingen van deze tekst over de rechte weg naar het gasthuis (hierna ‘gasthuistekst’) overgeleverd in vier gedrukte verzamelbundels uit de zestiende en zeventiende eeuw. Het gaat om de bundels *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer*, *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*, het *Tafereel van de Belacchende werelt* en tot slot het bundeltje *Den verkeerden Hemel* dat is opgenomen in het composiet *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*. Ook nam Herman Pleij in 1985 een moderne vertaling van de tekst op in zijn boekje *Van schelmen en schavuiten*.

Deze gasthuistekst is een veelbesproken tekst, waarbij er drie primaire visies uit te splitsen zijn. Allereerst de visie van Herman Pleij, die de tekst ziet als een beschavingsoffensief die *top-down*, van de hogere maatschappelijke klassen naar de lagere, een bepaalde burgermoraal uitdraagt. Dit beschavingsoffensief zou volgens hem op schrift zijn gesteld door rederijkers, mogelijk in dienst van die hogere bevolkingslagen. Een ander perspectief wordt door Benjamin Roberts op de tekst geworpen. Hij beschouwt de gasthuistekst als een waarschuwing voor de zoons van de welvarende lui in de Republiek in de Gouden Eeuw om niet het familiekapitaal te verbrassen aan gokken, drank en vrouwen. Tot slot nog Marc van Vaeck over deze tekst, die net als vele anderen vindt dat toch ook de humoristische functie van teksten zoals de gasthuistekst niet over het hoofd gezien mag worden. Dat Pleij dat namelijk wel doet, is een van de punten die hem vaak verweten is.

Er is geen eenduidige visie op de gasthuistekst. Is deze nu moralistisch, vermakelijk of een combinatie van beide? In dit verkennende onderzoek is gekeken naar hoe en waarom de gasthuistekst in maar liefst vier Nederlandse gedrukte verzamelbundels is opgenomen en hoe de tekst daarin kan hebben gefunctioneerd. Hiervoor is er gekeken welke signalen de bundels verschaffen over de betekenis van de gasthuistekst zelf en over de aard van de bundels als geheel door te kijken naar de parateksten in de bundels, een term afkomstig van Gérard Genette. Ook is telkens de vraag gesteld welke positie de gasthuistekst innam binnen de tekstverzamelingen in de bundels. Er is in dit verkennende onderzoek enkel gekeken naar de gasthuistekst, de andere teksten in de bundel zijn niet of nauwelijks bestudeerd. De parateksten zijn wel voor de bundels in hun totaliteit bekeken. Elke bundel wordt in een apart

hoofdstuk besproken.

De gasthuistekst, die langs twee paden overgeleverd lijkt te zijn, komt voor in bundels van verschillende aard. Zo is de *Belacchende werelt* luxeuzer uitgevoerd dan de andere drie boekjes, die veeleer vluchtig drukwerk lijken te betreffen. Dit heeft ongetwijfeld invloed gehad op het lezerspubliek van de bundels: de eerste bundel zal meer mikken op een literairder milieu, terwijl de andere drie bundels bedoeld waren voor een breder publiek. De parateksten wijzen erop dat de vier bundels ook verschillende tonen aanslaan, en de toon van de gasthuistekst in die bundels strookt veelal met de toon van de bundel als geheel. Zo is *Der fielen vocabulaer*, evenals de gasthuistekst daarin, uitsluitend belerend en moraliserend, terwijl de andere drie bundels, inclusief de gasthuisteksten, toch vooral humoristisch bedoeld lijken te zijn, met een onderliggende moralistische noot.

Dit verkennende paratekstuele onderzoek naar de gasthuistekst en de bundels waarin die is overgeleverd, leveren geen concrete aanwijzingen op voor het beschavingsoffensief dat volgens Pleij in de gasthuistekst besloten ligt. Niet overal is de tekst dermate moraliserend van aard en de bundels evenmin en noch de tekst, noch de bundels geven directe aanwijzingen voor een *top-down* beschavingsoffensief. Uit dit onderzoek blijkt wel dat de humoristische functie van de tekst een grote rol lijkt te hebben gespeeld, zoals Van Vaeck al aanstipte. De these van Roberts, dat de tekst bedoeld is als waarschuwing voor verkwistende jongeren uit de Republiek, lijkt te verdedigen voor *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, door het later toegevoegde rijmtekstje aan het einde, en in mindere mate voor de *Belacchende werelt* en *De vermakelijckheyt selfs*. Teksten zoals de gasthuistekst moeten in vervolgonderzoek in samenhang bekeken worden met de andere teksten in de bundels en ook in relatie tot het boek als fysiek object. De bundels zijn een prachtig object van onderzoek waar nog nader onderzoek naar verricht zou moeten worden.

Voorwoord

Uit de zestiende en de zeventiende eeuw kennen wij verschillende versies van een tekst die ons op ironische wijze waarschuwt voor een einde in het armenhuis. Deze tekst over de weg die rechtstreeks naar het gasthuis leidt (die ik hierna de ‘gasthuistekst’ zal noemen) verschijnt in de periode van 1547-1650, waarin de steden volop bloeien en het zwart ziet op straat van de bedelaars. Des te interessanter dat er een dergelijke tekst op schrift wordt gesteld, die juist probeert te waarschuwen voor gedrag dat tot de bedelstand leidt. Vandaag de dag kunnen we ons namelijk nauwelijks voorstellen dat er een tekst gemaakt wordt die ons vertelt dat we hard moeten werken, niet de hele dag lui op bed mogen liggen en niet ons geld erdoor moeten jagen. Dat dergelijke teksten zelfs worden opgenomen in gedrukte boekjes die zich afficheren als vermakelijk, daar kunnen we ons al helemaal geen beeld bij vormen. Al snel wekte deze tekst dan ook mijn interesse.

In de zomer ben ik me gaan oriënteren op deze tekst en kwam ik aanraking met de drie bundels waarin de tekst is overgeleverd. Later, pas halverwege oktober, kwamen dr. Hans Kienhorst en ik via de dissertatie van Marc van Vaeck nog een vierde bundel op het spoor. Bij de cursus Verdieping Letterkunde die in september 2016 van start ging, stond de gasthuistekst ook centraal. Daarin heb ik me verdiept in de diverse visies op de tekst. Het inleidende hoofdstuk van deze scriptie is een uitgediept product van deze cursus. Binnen de cursus heb ik heel globaal al wat onderzoek gedaan naar de boekjes zelf, waar het grootste deel van deze scriptie uit bestaat. Er dient echter opgemerkt te worden dat deze scriptie er zonder de cursus Verdieping Letterkunde heel anders uitgezien had. Omwille van de tijd had ik mezelf dan moeten beperken tot het literatuuronderzoek in de inleiding, terwijl ik nu ook de ruimte had om de bundels zelf te bestuderen. Het gevolg is een bijzonder omvangrijke bachelorscriptie.

Gezien de studielasturen voor een bachelorwerkstuk had ik er wellicht beter aan gedaan om slechts twee van de vier bundels waarin de gasthuistekst is overgeleverd te beschrijven. Ik heb er echter voor gekozen om voor de volledigheid alle bundels te beschrijven, aangezien ik wel al kennis had genomen van deze bundels. Dit zou mijn bevindingen ook een betere fundering verschaffen. Het onderzoek in de hiernavolgende pagina's is een verkennend, eerste onderzoek naar de overlevering van de gasthuistekst in de Nederlandstalige literatuur. Er liggen nog enorm veel vragen die schreeuwen om onderzocht te worden.

De gasthuistekst is een enorm integrerend onderwerp als je het mij vraagt. De tekst en alle zijpaden die ik moest bewandelen om de scriptie te schrijven waren soms

duizelingwekkend, maar daarom niet minder boeiend. Soms was het haast een beetje een tasten in het luchtledige, doordat bepaalde informatie niet voor handen was. Tegelijkertijd bood mij dit altijd extra motivatie om dan toch te zorgen dat de puzzelstukjes in elkaar passen en op die manier dergelijke raadsels op te lossen. Dit is bijvoorbeeld te zien aan de arbeidsintensieve bijlagen: door de bewerkingen van de gasthuistekst naast elkaar te zetten besloot ik te kijken hoe de overgeleverde versies zich tot elkaar verhouden.

De gasthuistekst is een tekst waarbij er nog tal van dergelijke raadsels zijn om opgelost te worden en helaas zijn er daarbij ook zaken die in het ongewisse moeten blijven. Dat de gasthuistekst op zeer bijzondere wijze gefunctioneerd heeft in de zestiende en zeventiende eeuw is echter zeker. Beetje bij beetje werd mij steeds meer over deze tekst duidelijk, maar we zijn er nog lang niet over uitgepraat. Ik hoop dat ik met dit bachelorwerkstuk een mooi overzicht heb kunnen bieden van het tot nu toe verrichte onderzoek en het terrein op een vruchtbare manier verkend heb voor verder onderzoek. Juist de zeer uiteenlopende visies op de tekst, zoals blijkt uit het literatuuroverzicht, maakt hem een interessant onderzoeksobject. Het is echter bijzonder jammer dat parels zoals de gasthuistekst liggen te verstoffen in het wetenschappelijke onderzoek naast de canonieke prachtwerken van de middeleeuwen en vroegmoderne tijd, zoals *Vanden vos Reynaerde* en *Elckerlijc* of werken van Hooft, Vondel of Cats.

In het bijzonder wil ik dr. Hans Kienhorst bedanken voor zijn enorm prettige begeleiding gedurende het schrijven van deze niet altijd eenvoudige scriptie. Ik waardeer zijn enthousiasme en betrokkenheid, wat me continu motiveerde om door te gaan, maar ook zijn kritische blik. Ook zijn vakkennis was onontbeerlijk voor het schrijven van deze scriptie. Hartelijk dank hiervoor. Daarnaast wil ik uiteraard mijn ouders en Hendri bedanken voor hun steun gedurende het proces, evenals Noor en Lauren. Tevens gaat mijn dank uit naar de Universiteitsbibliotheek Nijmegen en de afdeling Bijzondere Collecties van Universiteit van Amsterdam voor het ter gebruik stellen van de benodigde materialen. Ook conservator Robert Arpots, werkzaam bij de UB Nijmegen, wil ik graag bedanken voor zijn hulp bij het analyseren van het bijzondere composiet *De vemakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*.

Nijmegen, 14 februari 2017

1 Een tekst over de rechte weg naar het gasthuis

Inleiding

Aan het einde van de vijftiende eeuw schreef de Franse edelman Robert de Balsac (†1503) een klein moralistisch traktaat, getiteld “le Chemin pour aller a l’Ospital”. Hierin wordt op spottende wijze een opsomming gegeven van degenen die door hun levenswijze rechtmatige eigenaren en erfgenamen van het gasthuis genoemd mogen worden, oftewel in het armenhuis terecht zullen komen.¹ De tekst is onder andere bekend uit *La nef des princes*, een boekje in-quarto dat werd samengesteld door Symphorien Champier, en dat in 1502 in Lyon van de drukpers kwam. *Le droit chemin* staat, samen met een militair traktaatje van Balsac, getiteld *La nef des batailles*, aan het eind van deze verzamelbundel.² Behalve uit *La nef des princes*, waarvan nog een herdruk geweest is in 1525, is *Le droit chemin* bekend uit verschillende ongedateerde enkeldrukwerkjes in-8 (of klein 8) en zelfs in-16, waarvan wordt aangenomen dat ze eveneens in de zestiende eeuw verschenen zijn (*Facéties*, 1829, p. 21; Brunet, 1842, 1, p. 647).³

Le droit chemin is ook in het Nederlands bewerkt en in verschillende versies overgeleverd in vier gedrukte verzamelbundels uit de zestiende en zeventiende eeuw. Verder is tenminste één enkeltekstdruk van de gasthuistekst bekend, die circa 1530 bij Jan van Doesborch in Antwerpen verschenen zou zijn, maar waarvan geen exemplaar bewaard is gebleven.⁴ Het is onduidelijk wanneer de Nederlandse bewerking precies tot stand is gekomen, maar dit zal rond het eerste kwart van de zestiende eeuw zijn geweest. Tenslotte is

¹ Waar het gasthuis in de middeleeuwen begon als een liefdadigheidsinstelling, werden diezelfde gasthuizen aan het einde ervan vooral opvanghuizen voor de armen die aan de afgrond van de maatschappij leefden. Zie voor meer informatie hierover Kappelhof, 2003, p. 53-58. Prenten waarop het gasthuis is afgebeeld zijn *De alchemist* van Philip Galle, die is vervaardigd naar een schilderij van Pieter Brueghel de Oude, en die later nog is bewerkt naar een spotvariant met apen door Pieter van der Borcht. Een andere prent, waarop eveneens een alchemist en het gasthuis zijn afgebeeld, is van Pieter Cool.

² Zie over de uitgave van 1502 Allut, 1859, p. 109-118, met op p. 119-126 een moderne editie van *Le droit chemin*. De twee werkjes van De Balsac worden in *La nef des princes* uit 1502 aangekondigd met: ‘La nef des batailles avec le chemin de l’ospital composé par seigneur dantresgues, de saint Amand es Montaignes d’Auvergne conseillers et chambellan du roy nostre sire en son conseil et seneschal au pays d’Agenès et de Gascoigne’ (Allut, p. 116). Volgens Herman Pleij zou De Balsac *Le droit chemin* omstreeks 1485 geschreven hebben, maar zou de tekst pas ontdekt zijn door Champier, die hem opnam in zijn *Nef des princes* (Pleij, 1985, p. 118). Zie hierover ook Tamizey de Larroque, 1886.

³ Zie ook de online catalogus *Bruce McKittrick Rare Books*, waarin een exemplaar van zo’n boekje wordt aangeboden (<http://www.mckittrickrarebooks.com/shop/mckittrick/5445.html>). Volgens de beschrijving van het boekje zijn er inmiddels acht edities van *Le droit chemin* opgespoord, waarvan vier ‘in single examples’. De inhoud ervan wordt omschreven als ‘Admonitory catalogue of unruly children, sluts, gluttons, party hounds, debtors, Jacks-of-all-Trades, servants dining on the best wines and meats ...’

⁴ Het bestaan van deze uitgave is gebaseerd op een vermelding in de inventaris van de bibliotheek van Karel II van Lalaing uit 1541: ‘Droicte voye à l’hospital en flameng imprimé à Anvers par Jan Doesborch’ (Mestayer, 1991, p. 212). De datering is ontleend aan Pleij, 2007, p. 557.

een tekst over de rechte weg naar het gasthuis bekend uit een Engelse bewerking van *Le droit chemin*, in de vorm van een dialoog tussen de portier van het St Bartholomew's hospital in Londen en de drukker Robert Copland, die *The hye way to the spyttel house* in 1535 publiceerde.⁵

Centraal in dit werkstuk staat de Nederlandse versie van de tekst over de rechte weg naar het gasthuis, waarvan in 1985 een moderne vertaling door Herman Pleij verscheen in het door hem samengestelde Griffioendeeltje *Van schelmen en schavuiten*, met de ondertitel “Laatmiddeleeuwse vagebondteksten”. Volgens de tekst voor op het omslag gaat het om “[l]aatmiddeleeuwse verhalen over “varende luyden” en hun oplichterspraktijken, op zoek met kwakzalverij en zwarte kunst naar willige boerinnen en domme burgers”. Het boekje bevat een verzameling teksten uit twee van de vier verzamelbundels uit de 16de eeuw waarin ook de gasthuistekst werd opgenomen, namelijk *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer*, waarvan het oudste exemplaar uit 1563 stamt met een approbatie van de censor uit 1547, en *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*, waarvan de eerste druk in 1600 bij Jan van Ghelen in Antwerpen verscheen. De vertaling van de gasthuistekst door Pleij gaat op de versie in deze laatste bundel terug. *Van schelmen en schavuiten* eindigt met de vertaling van het drukwerkje *Die conste ende maniere om broot ende vleesch, visch, wyn, gebraet, spijs, dranc ende den vryen kost te kryghen sonder ghelt* uit 1610.

Burgermoraal en beschavingsoffensief

Je kunt je afvragen, wat de gasthuistekst in een boekje als *Van schelmen en schavuiten* doet, omdat de inhoud ervan – zeker als we ons even beperken tot die kale opsomming, die de hoofdttekst vormt – noch aan de ondertitel, noch aan de tekst op het omslag beantwoordt. Behalve dat de gasthuistekst geen verhaal is, maar een opsomming, vertelt de tekst ook niet over de ‘oplichterspraktijken’ van het volk langs de wegen, in tegenstelling tot de andere teksten in de bundel. Toch heeft Pleij een duidelijke reden waarom hij de gasthuistekst toch in zijn verzamelwerk opgenomen. Dit blijkt uit het nawoord van *Van schelmen en schavuiten*, waarin Pleij de teksten uit de bundel uitvoerig bespreekt. Alle teksten, dus ook de gasthuistekst, plaatst hij blijkens dit nawoord namelijk allemaal onder de noemer van ‘schelmenliteratuur’, waarmee hij “verhalen die de maatschappelijke visie op het uitschot tonen en informeren over de oplichterspraktijken langs de wegen” (1985, p. 109-110) bedoelt.

⁵ Zie over deze tekst Moore 1931. De *Hye way* werd uitgegeven door Hazlitt, 1864-1866, 4, p. 22-72.

De gasthuistekst zou hierop aansluiten, omdat de boodschap van dergelijke teksten “[...] onmiskenbaar [is]: wie niet werkt is een luie oplichter die buiten de maatschappij hoort” (Pleij, 1985, p. 109). Hoewel de tekst, die volgens Pleij vervaardigd is in een stedelijk milieu, dus niet beschrijft hoe buitenmaatschappelijken daadwerkelijk leefden en hoe zij mensen bedrogen, toont hij wel hoe men geacht werd zich te gedragen in de laatmiddeleeuwse stad (1985, p. 109-110).

Over de relatie tot het Oudfranse voorbeeld merkt Pleij onder andere op, dat de Nederlandse bewerking een toegevoegde ironische rijmtekst heeft aan het einde “die op ironische wijze het testament van de beheerder van het gasthuis aan de orde stelt” (p. 118).⁶ Verder merkt hij op dat de Nederlandse bewerker “zoals gebruikelijk [...] de tekst [actualiseert], in dit geval door passages weg te laten”. Het zou hier met name gaan om toevoegingen “die betrekking hebben op kroeggewoonten, in het bijzonder de daar beoefende gok- en kaartspelen (p. 118-119). Kenmerkend voor de visie van Pleij op deze en andere vergelijkbare ‘spotteksten’ is dat zijns ziens “het accent op de centrale burgerdeugden [zijn] aangescherpt”, te weten: “leer voor jezelf zorgen tot aan je dood, door hard te werken, niemand te vertrouwen en naar je stand te leven” (p. 119).

In zijn dissertatie uit 1979⁷ plaatste Pleij de gasthuistekst ook al binnen deze ‘burgermoraal’ (1983, p. 160-161). Zo bespreekt hij de tekst onder het kopje ‘Wat de burger weten moet’. De tekst zou passen binnen een beschavingsoffensief dat de stedelijke bevolking bewust moest maken van normen en waarden die als burgermoraal getypeerd kunnen worden. Pleij typeert hem als “de meest complete catalogus van dwaasheden die naar de materiële ondergang leiden”. De revue passeren luie, verkwistende of onbetrouwbare mensen die de weg naar het gasthuis zullen inslaan door eigen schuld. Volgens Pleij zijn deze diverse groepen mensen, waaronder goddelozen en rondtrekkend volk, vaak gekoppeld aan specifieke beroepscategorieën, zoals kooplieden of handelaren. Op ironische wijze wordt men ervoor gewaarschuwd dat je je verstand moet gebruiken en hard moet werken voor de kost, dat je “[...] steeds aan je ‘profijt’ [moet] denken en niet aan pleziertjes als dansen en feestvieren”.

Volgens Pleij spreekt hieruit een nieuwe moraal, die hij dus als ‘burgermoraal’ typeert,

⁶ Pleij noemt verder niet het verbindende berijmde tekstje waarmee de gasthuistekst begint in de herdrukken van *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen* noch het rijmtekstje waarmee de tekst in diezelfde editie eindigt (beide tekstjes komen niet voor in de eerste druk uit 1600 van VGD). Hij geeft ook geen vertaling van deze tekstjes in *Van schelmen en schavuiten*. Het eerste tekstje verbindt de gasthuistekst met de voorgaande tekst en komt niet voor in *Le droit chemin*. Het laatste tekstje is sterk moraliserend en komt evenmin voor in *Le droit chemin*. Over beide rijmtekstjes kom ik nog te spreken.

⁷ De eerste druk van deze dissertatie verscheen in 1979. Voor deze bachelorscriptie is gebruik gemaakt van de tweede, herziene druk uit 1983.

omdat de tekst passages bevat “die zo vastgeklonken zitten aan het streven naar bescherming van het verworven goed” dat dit ten koste gaat van traditionele christendeugden als *charitas* (1983, p. 161-162).⁸ Hij doopt hiermee de gasthuistekst tot een tekst met een moralistische dan wel didactische waarde. Pleij spreekt van een ‘beschavingsoffensief’, omdat de gepresenteerde waarden van bovenaf opgelegd zouden worden en als het ware *top-down* naar de lagere bevolkingsklassen zouden worden uitgeoefend (1983, p. 157), waarin hij de hand van de rederijders herkent (1983, p. 249).⁹ Literatuur dient hier als munitie om duidelijk te maken wat de vereiste deugden van de nieuwe moraal zijn waarnaar de burger zich dient te gedragen. De rol van ironie en omdraaiing, zoals Bakhtin die beschrijft wanneer hij spreekt over de carnavalisering van de literatuur, speelt hierbij een belangrijke rol.¹⁰ Het gasthuis wordt namelijk positief voorgesteld en het gehekelde gedrag wordt als nastrevenswaardig voorgesteld, terwijl de tekst tegenovergesteld gedrag wil propageren zodat men niet bij het armenhuis hoeft aan te kloppen.

Pleij’s visie, die onder andere in zijn dissertatie naar voren kwam, maar bijvoorbeeld ook in zijn boek *De sneeuwpoppen van 1511* (1988), bleef niet onbesproken. Hij kreeg veel kritiek te verduren. Zowel in het nawoord van de tweede druk van zijn dissertatie (1983) als in een reactie op de recensies van *De sneeuwpoppen* (1991) in het tijdschrift *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* reageert Pleij op enkele kritiekpunten.

Allereerst is hem vaak verweten dat hij in zijn dissertatie slechts probeert aan te tonen hoe allerlei teksten functioneren als beschavingsoffensief. Hierbij zou hij geen ruimte laten voor alternatieve visies (Zieleman, 1980, p. 219, p. 221; Van Deursen, 1981, p. 102; Drewes, 1981, p. 271). Pleij verdedigt zich hier door te zeggen dat hij nooit onbevangen vragen zou stellen aan teksten (1983, p. 247). Daarnaast vonden de critici van zijn dissertatie dat Pleij te zeer doet alsof de gepropageerde waarden van de volgens hem opgekomen burgermoraal geheel nieuw zijn, terwijl de genoemde deugden en ondeugden bepaald niet verrassend of vernieuwend zijn (Drewes, 1981, p. 256; Coigneau, 1980, p. 127). Pleij is het daar uiteraard niet mee eens: een constructie van een burgermoraal in de literatuur is namelijk wel nieuw, want die was voor 1400 niet zichtbaar (Pleij, 1983, p. 246-247).

⁸ Vgl. Pleij, 1985, p. 119; Pleij, 2007, p. 557-559.

⁹ Vgl. Pleij, 1985, p. 109-110

¹⁰ Voor meer informatie over wat Bakhtin de ‘carnavalisering van de literatuur’ noemt en waarin de principes van omkering en ironie een grote rol spelen, zie Mikhail Bakhtin (1965). Ook Herman Pleij laat zich over deze carnavalisering van de literatuur uit in het artikel ‘Van vastelavond tot carnaval’ (1992).

Drewes vindt daarbij dat Pleij Bahktins principe van de omgekeerde wereld en de carnavalisering van de literatuur, waarbij aan carnaval en vastenavond een utopische kwaliteit wordt toegedicht door de tijdelijke gelijkheid tussen de diverse maatschappelijke lagen, al te zeer interpreteert vanuit zijn burgermoraalidee. De teksten die in zijn dissertatie een rol spelen, waaronder de gasthuistekst, konden namelijk ook gewoon een ventiefunctie hebben in plaats van een opiniërende intentie (1981, p. 254-255, p. 272). Waar volgens Bahktin de vertoningen op de vastenavond eerder normbevestigend zullen zijn geweest en hooguit een humoristische uitlaatklep vormden voor bepaalde onvermijdelijke zaken en bijbehorend gedrag, waarbij er wel een correctieve intentie voor dergelijk gedrag in besloten lag, dicht Pleij de vastenavondviering een revolutionair gehalte toe, waarin nieuwe groeperingen met geheel nieuwe ideeën op de bühne komen. De omkering en parodie die zo typerend zijn voor het carnavaleske discours zouden bijvoorbeeld op vastenavondvieringen bewust ingezet worden om de zogenaamde burgermoraal te propageren. Volgens Drewes is dit onjuist en ziet Pleij met deze ideeën de gedeelde lach die bij de vastenavondviering hoort over het hoofd en interpreteert hij teksten zoals de gasthuistekst te zeer binnen de spreekbuis voor revolutionaire ideeën binnen het middeleeuwse carnaval. Tijdens de carnavalsviering zijn echter gewoonweg de sociale ordeningen en regelgevingen tijdelijk omgekeerd en lacht men samen om de toestand van de maatschappij.

Een ander veelgehoord kritiekpunt, zowel op zijn dissertatie als op *De sneeuwpoppen*, is dat onduidelijk is wat Pleij onder abstracte begrippen als ‘de burger’ en ‘de elite’ verstaat. Hoewel hij deze termen vaak gebruikt, blijft de precieze betekenis ervan in het ongewisse. In het nawoord van zijn dissertatie tracht Pleij zijn definitie van de burger op te helderen. Hij spreekt over de ‘gezeten burgerij’ als “de materiële en culturele elite zoals die zich manifesteert in het stadsbestuur en de gilden, maar vooral in de broederschappen, de schuttersverenigingen en de rederijderskamers” (1983, p. 246). In de kritieken op *De sneeuwpoppen* uit 1988, ruim vijf jaar later, wordt hem dezelfde vaagheid omtrent zijn terminologie verweten. In een reactie hierop zegt Pleij dat hij niet anders kan dan dergelijke vage terminologie gebruiken. Zulke abstracte termen zijn volgens hem “even betwistbaar als noodzakelijk” (1991, p. 446). Wim Blockmans stelt daar in een samenvattende reactie tegenover dat dit Pleij geen vrijgeleide biedt om zulke grote begrippen zonder pardon te gebruiken als hij vervolgens niet toelicht wat hij eronder verstaat (1991, p. 448).

In 2002 wijdt Pleij een publicatie aan zijn invulling van het burgerbegrip. In dit artikel probeert hij duidelijk te maken dat de opkomst van het begrip ‘burger’ in gang is gezet doordat de steden steeds meer gingen bestaan uit “collectieve mentaliteiten” (2002, p. 66),

waarvan hij al voorbeelden noemt in de definitie van de burger die hij geeft in zijn dissertatie, namelijk “de broederschappen, de schuttersverenigingen en de rederijderskamers” (1983, p. 246). Deze “collectieve mentaliteiten” schreven de stedelijke inwoners aan zichzelf toe, aldus Pleij (2002, p. 66). Middeleeuwse auteurs portretteerden deze mentaliteiten vaak als groepen in de samenleving die er vooral een pragmatische en utilitaristische moraal op na houden, waarin het draait om efficiënt handelen en winst maken (2002, p. 66). De burger wordt hierdoor in verhalende bronnen vaak gelijkgesteld aan de koopman (2002, p. 56-57), aangezien koopmansgilden vaak geïdentificeerd worden met een dergelijke moraal. Hoewel deze weergave van de burger niet per se hoeft te stroken met de werkelijkheid, vroeg de opkomst van die “collectieve mentaliteiten” wel om nieuwe morele richtlijnen voor deze “nieuwe vormen van samenleven” in de stad (2002, p. 78). Binnen dit licht zouden we dan Pleij’s burgermoraal en beschavingsoffensief moeten begrijpen.

Een ander punt waarop Pleij is aangevallen door meerdere critici, is dat hij sommige teksten al te zeer interpreteert als een beschavingsoffensief van de elite. Zo mag volgens De Ridder-Symoens niet uitgesloten worden dat het niet zozeer een beschavingsoffensief vanuit de hogere klassen van de maatschappij is geweest dat bepaald gedrag wil propageren, als wel een proces van onderop. Pleij zou de samenleving te zeer opdelen in rigide categorieën als ‘elite’ en ‘volk’ en als ‘hoog’ en ‘laag’ (1991, p. 427). De sociale hiërarchie van de stad is volgens haar veel complexer (p. 429). Zo zou Pleij bijvoorbeeld de literatoren ten onrechte relateren aan de hogere burgerij, waar zij deels ook toe zouden behoren, terwijl die eerder te positioneren zijn in een grensgebied tussen het ‘gemeen’ en de burgerij als geheel (p. 428). De Ridder-Symoens vermoedt dat het veel meer het streven van een dynamische middengroep, waaronder rederijders, geweest is, die de nieuwe humanistische waarden die ze geleerd hebben willen overbrengen op het volk. Hiermee zouden ze zich wel aanpassen aan gedragscodes van de elite om zo op te klimmen uit hun lagere milieu. Hierdoor ontstaan dan ook collectieve mentaliteiten die steeds meer in de ban raken van toonaangevende elites (1991, p. 432). Het opleggen van nieuwe burgerlijke waarden en normen zou dus niet zozeer een elitair beschavingsoffensief zijn geweest zoals Pleij dat noemt, om lagere bevolkingsgroepen ‘op te voeden’, maar veeleer “verraad van de middenklasse” die zich graag de elitaire moraal eigen wil maken om zo hogerop te klimmen (1991, p. 433).

In zijn reactie hierop zegt Pleij dat hij weliswaar spreekt van een “elitiseringsproces”, maar dat hij daarmee bedoelt dat voortdurend groepen van onderop, dus eventueel ook die middenklasse, zich naar boven proberen te werken. Dit zouden ze doen door zich te onderscheiden “door middel van beschaafd gedrag en vooral ook cultuur, met literatuur

voorop” (1991, p. 444). Pleij vindt dan ook dat de kern van de boodschap niet ligt in wie de waarde uitdragen, maar om de kracht die de boodschap kan uitoefenen. Hij spreekt hierbij over de “opiniërende, propagandistische en beschavende rol van literatuur in de stedelijke gemeenschap” en benadrukt wat voor een sterk wapen literatuur kan zijn als het gaat om het aanmoedigen van bepaald gedrag (1991, p. 444). Tegelijkertijd blijkt hieruit wederom het idee dat literatuur een bepaalde moraal kan uitdragen.

In zijn artikel ‘Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse burgermoraal’ uit 2014 sluit Jan Dumolyn aan bij De Ridder-Symoens. Ook hij vindt dat Pleij te zeer voorbijgaat aan de corporatieve organisatie van de laatmiddeleeuwse stad en de bijbehorende ideologieën (p. 135). De diverse ambachtsgilden in de laatmiddeleeuwse stad hielden er namelijk allemaal hun eigen moraal op na (p. 124-126). Dit is precies de groep die Pleij in zijn nawoord definieert als “gezeten burgerij”. Pleij’s *top-down* benadering zou te weinig nuance bieden, omdat hij de ambachtslieden geen enkele kracht toekent om invloed uit te oefenen op het beschavingsoffensief (p. 137).

Volgens Dumolyn is daarnaast geen bewijs te leveren dat de schrijvende middenlaag, volgens Pleij de rederijders, als instrument fungeerde om deze nieuwe burgermoraal literair te verwoorden (p. 138). Dit sluit aan bij eerder geleverde kritiek door Van Bruaene in haar boek over de rederijderscultuur uit 2008. Hoewel zij specifiek de *De sneeuwpoppen van 1511* bekritiseert, zegt zij namelijk dat Pleij wel heel sterk de nadruk legt op de rederijders als schrijvende bode voor het beschavingsoffensief van de elite naar de lagere klassen. Net als Dumolyn plaatst zij haar vraagtekens bij de spilfunctie van de rederijders in een volgens Pleij “bewust en planmatig beschavingsoffensief” (2008, p. 232), en vraagt ze zich af of die wel nadrukkelijk hebben willen schaven aan het eigen en aan andermans gedrag, zelfs al zij de teksten al op schrift gesteld zouden hebben. En waarom zouden zij fungeren als de boodschappers van de elite? De rederijders behoorden vaak tot de middenklasse en deelden niet per se altijd de waarden en normen van de machtige elites (p. 232). Rederijders schreven wel degelijk teksten met regels voor goed gedrag om zo goede individuen te creëren die de onderlinge banden in de samenleving in stand hielden, maar Pleij gaat volgens haar te kort door de bocht als hij zegt dat het hier om een beschavingsoffensief gaat dat bewust door rederijders op schrift is gesteld in dienst van de hogere bevolkingslagen (Van Bruaene, 2008, p. 233). Het is niet vanzelfsprekend dat zij de ideeën van de elite en niet die van henzelf, die daarvan konden afwijken, op de wijze van de literatuur verwoord hebben.

Losbandige jeugd

Een andere visie op de gasthuistekst komt naar voren in het boek *Sex and Drugs before Rock 'n Roll* (2012, p. 71), dat ook vertaald is naar het Nederlands onder de titel *Seks, Drugs en Rock 'n Roll in de Gouden Eeuw* (2014). In dit boek over de jongerencultuur in de welvarende zeventiende-eeuwse Republiek besteedt de auteur Benjamin Roberts een alinea aan de gasthuistekst, zoals overgeleverd in de druk van *Veelderhande geneuchlijcke dichten*. Hij ziet de gasthuistekst in dit werk veeleer als uitdrukking van angst voor terugval op de economische ladder doordat de jeugd er het familiekapitaal door zou jagen. Hij plaatst de actualiteitswaarde van de tekst in de jaren 1620-1630, aangezien de Republiek in deze jaren een enorme groei doormaakte waarin men eenvoudig rijkdom kon vergaren om het weer net zo eenvoudig kon verliezen door een te weelderige levensstijl. Om deze reden zou de gasthuistekst ook in zeventiende-eeuwse bundels zijn verschenen. Dit blijkt al uit de drukgeschiedenis van *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, waarvan de overgeleverde vijf drukken dateren uit de periode 1600 tot 1647.

Volgens Roberts wilde de gasthuistekst dan ook de verkwistende jongemannen in de Republiek een morele les leren over de juiste omgang met geld. De gasthuistekst anticipeert op de manier waarop de jeugd geld over de balk smijt en roept hiermee angst op voor economische achteruitgang in een tijd van overvloed, die kan leiden tot het gasthuis. Ook bevat de tekst wijze lessen voor de ouders, namelijk dat zij hun kinderen niet te zeer in de watten moeten leggen, want dit kan een achteloze levensstijl tot gevolg hebben. Het woord 'recht' in de titel *Den rechten wegh nae t'Gast-huys* is volgens Roberts dan ook ambigu: het staat zowel voor de directe weg naar het gasthuis, als voor de moreel rechtvaardige route ernaartoe. Opmerkelijk is wel dat in de Nederlandse vertaling van Roberts' boek (2014) de nadruk sterker ligt op de morele boodschap die de tekst zou bevatten voor de ouders, terwijl de oorspronkelijke Engelse tekst vooral uitweidt over de morele les die de tekst voor de jongeren in de Republiek bevat.

Mijd de bedelnap

Een latere bewerking van de gasthuistekst verscheen in Adriaen van de Vennes *Tafereel van de Belacchende werelt* (1635). Deze bundel was het onderwerp van de dissertatie van Marc van Vaeck uit 1994. Hierin komt hij ook over de gasthuistekst te spreken. De betekenis die hij aan de tekst toekent is vooral gebaseerd op de versie ervan in de *Belacchende werelt*.

Tegelijkertijd wijst hij er ook op dat er nog een kort excerpt van deze tekst voorkomt in een vierde bundel getiteld *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*. Volgens Van Vaeck beschrijft de tekst inderdaad gedragsnormen die ervoor zorgen dat men niet aan de afgrond van de maatschappij geraakt, gestoeld op waarden uit de zeventiende-eeuwse burgerethiek als arbeidslust, matigheid op alle levensfronten, eerlijkheid, rechtvaardigheid en eerzaamheid (1994, p. 800).

Van Vaeck merkt tevens op dat de gasthuistekst daarnaast waarschuwt voor gedrag dat tot de bedelstand leidt, omdat bedelaars destijds als bedreigend werden ervaren (1994, p. 785). In het voorwoord van de moderne editie uit 1985 van Coornherts *Boeventucht* uit 1587, wijzen de editoren bijvoorbeeld op het feit dat men een reële dreiging in bedelaars zag. In de vijftiende en zestiende eeuw was er een enorme toename van het aantal armen door de bevolkingsgroei en de opkomst van het handelskapitalisme (Gelderblom e.a., 1985, p. 26). Zij die hoog en droog zaten, vonden dat zij zeer te lijden hadden onder die armen en vonden dat zij een bedreiging vormden voor de stedelijke welvaart (p. 27). Deze opvatting vindt deels haar grondslag in de overtuiging dat het lot van de armen hun eigen schuld is, iets wat ook te zien is in de gasthuistekst. Vooral een schilder en graveur als Adriaen van de Venne deze onderlaag van de maatschappij op weerzinwekkende wijze wist weer te geven in zijn schilderijen en emblemata. Hierin toont hij dat armen de morele wetten geheel aan hun laars lapten (Gelderblom, e.a., 1985, p. 27). Precies dat geeft hij ook weer in het door hem samengestelde *Tafereel van de Belacchende werelt*.

Ook Bernard Siegert gaat in op het beeld van de armen en meer specifiek op het beeld van de arme die er niks aan kan doen en diegene die door eigen schuld aan de bedelstaf zijn geraakt. Terwijl armoede in de middeleeuwen aanvankelijk heel sterk een functie had voor de heilseconomie, werd zij aan het einde daarvan steeds meer gezien als een bedreiging voor de maatschappij. Hieruit kwam dan ook het onderscheid voort tussen ‘echte’ en ‘valse’ bedelaars en daarmee werd het armoedebegrip ambigu. ‘Echte’ bedelaars mocht men helpen en hierbij ging het om armen die door lichamelijke beperkingen of ouderdom niet meer konden werken. Een lanterfanter die niet wilde werken, werd gezien als een onechte arme die onnodig bedelde. Die hoefde dan ook geen aalmoezen te verwachten en het liefst joeg men hem de samenleving uit (2015, p. 93-94). Een werk als het Nederrijnse *Liber Vagatorum* voldeed dan ook aan de zestiende-eeuwse behoefte om de echte arme te kunnen onderscheiden van de werkonwillige arme, met als resultaat een inkijk in de bedrieglijkheden van de ‘onechte’ bedelaars. Men wilde deze doortrapte armen namelijk niet meer helpen, aangezien het beeld bestond dat zij parasiteerden op de samenleving (Siegert, 2015, p. 93-94).

De armenperceptie was dus alles behalve rooskleurig. Vanaf de vijftiende eeuw worden bedelaars in de kunst vooral nog weergegeven als arbeidsschuw en lui, als onkuis, vuil, losbandig en gewelddadig, zo merkt kunstwetenschapper Vandenbroeck op in zijn boek *Beeld van de andere, vertoog over het zelf: over wilden en narren, boeren en bedelaars* (1987, p. 120). Dit negatieve bedelaars-imago kon echter wel in een komisch jasje gestopt worden en hiermee verschoof het moralistische van teksten over het rondtrekkende en parasiterende volk naar de achtergrond (1987, p. 121).

Van Vaeck onderschijft de mening van Vandenbroeck (1987) dat een tekst als die over de rechte weg naar het gasthuis informerend en belerend kan werken, maar zonder dat we de ontspannende dan wel vermakelijke functie ervan mogen ontkennen. Natuurlijk wil de gasthuistekst de lezer leren door welk gedrag hij of zij op het verkeerde pad belandt, en de tekst kan zelfs een corrigerende dan wel helpende hand bieden. Tegelijkertijd heeft hij dankzij de principes van ironie en omdraaiing ook een recreatieve functie die niet onbesproken mag blijven (1994, p. 801-802).

In een artikel uit 2002 dat Van Vaeck samen met Johan Verberckmoes schreef, wordt voortgeborduurd op het komische dat de gasthuistekst te bieden zou hebben en waar we dus niet aan voorbij mogen gaan. Ook hier ligt de focus voornamelijk op de *Belacchende werelt*. Alleen al het ‘Belacchende’ in de titel zou een belletje moeten doen rinkelen. Van Vaeck en Verberckmoes typeren de bundel dan ook als “satire met een moraal” (p. 273). Het boek is volgens hen niet alleen vermakelijk, maar kan de lezer ook wat leren. Het zou passen in het beeld dat teksten over bedelaars in het vroegmoderne Europa als bron van vermaak werden gezien (2002, p. 276). We moeten dit soort populaire teksten volgens Van Vaeck en Verberckmoes niet alleen zien als literatuur over hoe we ons leven moeten leiden om niet aan de bedelstaf te raken, maar ook als literatuur die humoristisch en satirisch bedoeld was (2002, p. 285-286). Het opnemen ervan in de *Belacchende werelt* hoeft niet per se de bedoeling gehad te hebben om op sociaal-kritische wijze commentaar te leveren op de mankementen van de samenleving. De focus dient met andere woorden niet alleen te liggen op de gedragsnormen die uit deze teksten spreken (2002, p. 286). We mogen niet voorbij gaan aan de vermakelijke zijde van dit soort bedelliteratuur (2002, p. 278). Drewes deed hier in zijn kritiek op Pleij ook al een oproep voor, omdat dergelijke teksten, in de zin van Bahktin, ook als uitlaatklep konden dienen voor de laatmiddeleeuwse maatschappij en haar ellende (1981, p. 254-255, p. 272). Hoewel de gasthuistekst een lastig interpreteerbare tekst is, zeker als het gaat om de vraag naar de opiniërende functie ervan, komt hij immers veelal voor in vermakelijke bundels (Van Vaeck & Verberckmoes, 2002, p. 275-276).

Naar de drukken

Dat Herman Pleij de gasthuistekst opneemt in zijn boekje *Van schelmen en schavuiten* is te begrijpen uit het wetenschappelijk paradigma van waaruit hij deze en andere laatmiddeleeuwse teksten, die hij zelf typeert als schelmenliteratuur, onder één noemer probeert te brengen.¹¹ Ze vormen onderdeel van een verondersteld ‘burgerlijk’ beschavingsoffensief waarmee de stedelijke elite haar moraal via de rederijderskamers wilde opleggen aan de sociaal lagere klassen. Deze ‘burgermoraal’ zou gericht zijn op arbeid en winst en worden gekenmerkt door utilitarisme. Pleij heeft echter niet naar de bundels zelf gekeken waarin de gasthuistekst is overgeleverd. Zijn visie op de gasthuistekst wil ik om die reden vooralsnog naast mij neerleggen, evenals de andere opvattingen over de tekst die hierboven aan de orde gesteld zijn. Ik wil me vooral richten op de vraag hoe en waarom de gasthuistekst in maar liefst vier gedrukte verzamelbundels uit de zestiende en zeventiende eeuw werd opgenomen en hoe de tekst daarin kan hebben gefunctioneerd.

Hiervoor is gekeken naar wat de vier bundels aan signalen verschaffen over de betekenis van de gasthuistekst zelf, maar ook over de aard van de bundels als geheel. Allereerst is er onderzocht welke andere teksten daarin aanwezig zijn en wat die betekenen voor het karakter ervan. Hierbij is het natuurlijk ook de vraag welke positie de gasthuistekst inneemt binnen de tekstverzameling als geheel, en ook de bewerking van de gasthuistekst is een belangrijke bron voor informatie over de plaats ervan in de bundel.

Vervolgens zijn de parateksten die in de bundels voorkomen grondig bestudeerd. De term ‘parateksten’ is afkomstig van Gérard Genette, die in zijn boek *Seuils* (1987) onderscheid maakt tussen twee soorten parateksten, namelijk periteksten en epiteksten.¹² Mij gaat het uitsluitend om periteksten. Hieronder verstaat Genette alles binnen het boek behalve de eigenlijke tekst zelf dat de interpretatie van die tekst of van de bundel als geheel kan sturen (Genette, 1997, p. 16-17). Behalve de bundels als fysiek object gaat het om de presentatie ervan op het titelblad, in een eventueel voorwerk, een besluit of bericht aan de lezer, een impressum, om eventuele illustraties, houtsnedes of gravures en om afficheringen van teksten. De periteksten waar het om gaat zijn allereerst de titel en het titelblad, een eventueel voorwerk, een besluit of bericht aan de lezer, eventuele illustraties, houtsnedes of gravures en de affichering van teksten. Al dit soort korte of lange teksten kunnen sturend werken als het

¹¹ Het begrip ‘laatmiddeleeuws’ is hier eigenlijk al problematisch. Pleij spreekt hier nog over late middeleeuwen, maar de teksten zijn gedrukt in de zestiende en de zeventiende eeuw en het is de vraag in hoeverre men dan nog kan spreken van ‘late middeleeuwen’.

¹² Voor deze bachelorscriptie heb ik geen gebruik gemaakt van de Franse tekst *Seuils* (1987) van Genette, maar van de Engelse vertaling van deze tekst, namelijk *Paratexts. Thresholds of interpretation* (1997).

gaat om de interpretatie van een tekst of een bundel als geheel. Het boek als materieel object vormt een belangrijke paratekst, omdat het fysieke boek aanwijzingen kan geven over het soort werk dat we in handen hebben. In het vervolg zullen met de koepelterm ‘parateksten’ dan ook deze sturende teksten bedoeld worden die Genette periteksten noemt. Gekeken is in welke richting deze parateksten wijzen waar het gaat om de toekenning van betekenis aan de gasthuistekst.

Het onderzoek naar de bundels waarin de gasthuistekst is overgeleverd en de inhoud daarvan, inclusief een interpretatie van de bijbehorende parateksten, biedt mogelijk inzicht in de redenen waarom de gasthuistekst daarin opgenomen is. Het gaat hier om een eerste, verkennend onderzoek. Zo is er enkel gekeken naar de inhoud van de gasthuistekst. Naar die van de andere teksten in de bundel is niet of nauwelijks onderzoek gedaan. De parateksten zijn daarentegen wel voor de bundels als geheel bekeken.

In elk hiernavolgend hoofdstuk zal een van de vier verzamelbundels aan de orde komen waarin de gasthuistekst is overgeleverd. Van iedere bundel zal de bewerking van de gasthuistekst in die bundel besproken worden, evenals de overlevering van de bundel, de inhoud ervan en tot slot de parateksten in die bundel. Het eerste hoofdstuk behandelt de oudst bekende verzamelbundel waarin de gasthuistekst is overgeleverd, namelijk *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer*. Het tweede hoofdstuk beschrijft de bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*, waarin een versie van de Gasthuistekst is opgenomen die in grote lijnen identiek is aan die in *Der fielen vocabulaer*. Het derde hoofdstuk bespreekt Adriaen van de Vennes *Tafereel van de Belacchende werelt* met daarin een bewerking van de gasthuistekst. Het vierde hoofdstuk gaat tot slot in op het bundeltje *Den verkeerden Hemel* dat later werd opgenomen in de verzamelbundel *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*. *Den verkeerden Hemel* bevat enkel een excerpt uit de gasthuistekst. Vervolgens zal in de conclusie getracht worden een antwoord te formuleren op de vraag wat de rol van de gasthuistekst is in de bundels waarin deze is overgeleverd.

2 *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer: de gasthuistekst als toevoeging aan het Liber Vagatorum*

Overlevering van de bundel

De vroegst overgeleverde verzamelbundel waarin de gasthuistekst opduikt is *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer* zoals die in 1563 in Antwerpen verscheen bij Jan de Laet. Deze druk bevat een approbatie van de censor waaruit kan worden opgemaakt dat het boek al in 1547 verscheen:

Dit boecxken is ghevisiteert ende gheapprobeert bye enen geleerden man, byder K.M. [= keiserlicke maiesteit] daer toe ghecommitteert, ende daer by gheconsenteert te moghen printen, sonder te misdoen teghen zijn ordinancie. Ghegheven tot Bruessel. Anno M.D.xlvij. [=1547] den lesten dach Septembris. Onderteeckent P. de Leus. (DFV, ed. 1563, E7r)

Hoewel deze approbatie de vanaf 1520 verplichte kerkelijke goedkeuring verschaft, komt het werk vanaf 1570 toch op de index met verboden boeken. Dit kwam vermoedelijk doordat pelgrims en priesters in het werk als bedrieglijk worden voorgesteld en omdat Luther het mede daarom waardeerde, zoals hij laat weten in de inleiding bij het Duitse *Liber Vagatorum*, waarop het overgrote deel van *Der fielen vocabulaer* gebaseerd is (Siegert, 2015, p. 93-94). Naast de approbatie is er niets meer van de editie uit 1547 bewaard gebleven. Van de druk uit 1563 zijn drie exemplaren overgeleverd die bewaard worden in Antwerpen, Gent en Londen.¹³

Naast de drukken uit 1547 en 1563 is er nog een derde druk geweest van de bundel die in 1613 in Haarlem werd uitgebracht. De bundel werd gedrukt bij Vincent Casteleyn, bedoeld voor boekverkoper Daniel de Keyser (Van Vaeck, 1994, p. 245). Beiden behoorden tot een gilde voor boekbinders en boekdrukkers (Briels, 1974, p. 576). Dat de bundel in Haarlem wordt gedrukt, is mogelijk te verklaren door de persvrijheid van het noorden. *Der fielen vocabulaer* kon vanaf 1570 immers niet meer in de zuidelijke Nederlanden uitgebracht worden, doordat het op de lijst van verboden boeken stond (Pleij, 1985, p. 113). Van deze derde druk is één exemplaar overgeleverd dat wordt bewaard in Den Haag.¹⁴

¹³ De drukken worden bewaard in het Museum voor Folklore te Antwerpen, in de Gentse universiteitsbibliotheek (signatuur: BHSL.RES.1217) en in de British Library in Londen. Van het Gentse exemplaar bestaat ook een online fascimile-editie.

¹⁴ Dit exemplaar berust in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage onder de signatuur KW 654 C45.

Victor de Meyere en Lode Baekelmans hebben in 1914 een heruitgave bezorgd van de druk uit 1563 onder de titel *Het boek der rabauwen en naaktridders*. In deze moderne uitgave wordt *Der fielen vocabulaer* gevolgd door een andere tekst, namelijk de *Kluchtighe Calliope*. De eerste drie delen uit de bundel zijn ook nog in een moderne vertaling verschenen in het al eerder genoemde Griffioendeeltje *Van schelmen en schavuiten* (1985) van Herman Pleij. De gasthuistekst, die in het vierde en laatste deel voorkomt, is eveneens vertaald, maar daarvoor is de tekst uit de eerste druk van *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen* (1600) genomen.

De druk uit 1563¹⁵

Bij de druk uit 1563 gaat het om een boekje in octavo-formaat. De bladgrootte zal circa 15 bij 10 centimeter zijn. Het betreft dus een pocketboekje. De verzamelbundel bestaat uit vijf katernen (A tot en met E) van elk acht bladen.¹⁶ Het boekje is gedrukt op dun papier in een gotische letter. Wanneer een woord uit een ‘vreemde’ taal voorkomt, zoals Bargoens of Latijn, is dit gedrukt in een Romein. Verder bevat het boekje diverse grote en kleine houtsnedes.

Alles wijst erop dat *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer* een populair boekje is geweest, dat bedoeld was voor de vlugge afzet. Dat we nog drie exemplaren van de druk uit 1563 bezitten, is des te verrassender, want dit soort relatief goedkoop ‘consumptiewerk’ werd maar al te snel ‘stukgelezen’, reden waarom we de eerste druk slechts uit een approbatie kennen.

Het feit dat de bundel in een gotische letter gedrukt is, geeft het volkstalige karakter aan van het werk, want populaire literatuur in de volkstaal werd normaliter in deze letter gedrukt. De houtsnedes geven het boekje net wat meer ‘prestige’, maar doen aan het goedkope karakter ervan niet af. Ik kom over deze afbeeldingen nog te spreken.

Inhoud en opbouw van de bundel

Der fielen vocabulaer is een bundel die geen authentieke Nederlandse teksten bevat, maar bewerkingen van teksten uit andere talen. Van deze bundel, die is opgebouwd uit vier delen, gaan de eerste drie delen terug op het Duitse *Liber Vagatorium*, meer specifiek de Nederrijnse uitgave die in 1510 in Keulen gedrukt zou zijn (Pleij, 1985, p. 115). De gasthuistekst, die het

¹⁵ Een exemplaar van de druk uit 1563 waarop de hiernavolgende beschrijving berust, wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent onder de signatuur BHSL.RES.1217).

¹⁶ Het laatste blad (f. E8) ontbreekt in het Gentse exemplaar, dat daarmee 39 bladen heeft.

vierde deel van de bundel vormt, gaat vermoedelijk terug op een niet-overgeleverde enkeltekstdruk die al voor 1547 gecirculeerd moet hebben. De tekst vertoont duidelijke overeenkomsten met het eerder genoemde Franse *Le droit chemin de l'hospital* en gaat daar dus, zij het niet rechtstreeks, op terug.

De vier delen van *Der fielen vocabulaer* worden voorafgegaan door een titelblad, een “Prologhe” en een “Tot den leser”. Het eerste deel is een woordenlijst van het ‘Bargoens’: de dieventaal van de oplichters en bedriegers langs de wegen. Het tweede deel van de bundel is opgedeeld in 28 korte hoofdstukken die allemaal verschillende soorten bedelaars en hun gedrag beschrijven, opgesierd met exemplen. Alle soorten bedelaars hebben hierbij een eigen naam gekregen, bijvoorbeeld “Stabulieren”, “Loseneeren” en “Klinckeneeren”. Het derde deel van het boek ligt in het verlengde van het tweede en is een lang exemplen waarin de bedrieglijke praktijken van de bedelaars uit de doeken worden gedaan. De lezer wordt hierin nadrukkelijk gewaarschuwd om zich te hoeden voor dit soort mensen. Het vierde deel van de bundel is de gasthuistekst.

De eerste drie delen van de bundel, alle drie bewerkt uit het Duitse *Liber Vagatorum*, vertonen samenhang: allemaal verhalen ze over de werkwijze van de ‘varende luyden’ en waarschuwen ze de lezer om geen slachtoffer te worden van de bedrieglijke praktijken van het schooiervolk. De gasthuistekst hangt hier in zoverre mee samen dat waar de beschreven personen in de eerste drie delen het gasthuis allang voorbij zijn, deze tekst juist probeert de lezer erop te wijzen welk gedrag je zo arm maakt dat je naar het gasthuis moet. De eerste drie delen waarschuwen voor de bedelaars zelf en hun geniepige streken, terwijl de gasthuistekst de lezer ervan probeert te weerhouden om niet ook aan die zelfkant van de maatschappij te geraken waardoor je naar het armenhuis moet.

Positie en inhoud van de gasthuistekst

De gasthuistekst, die het vierde deel en daarmee het laatste deel vormt van *Der fielen vocabulaer*, beschrijft allerlei soorten mensen en hun gedrag dat ze in het gasthuis zal doen belanden. Zij worden ‘erfgenamen van het gasthuis’ genoemd. Zij smijten met geld en geven meer uit dan ze hebben, omdat ze een luxe leven zonder tekortkomingen willen hebben en hun “tijt met geneuchten soecken door te brengen”. Ook werkonwilligen en mensen die vroeg gaan slapen en laat opstaan moeten naar het gasthuis. Tevens goddelozen die niet vrezen voor het laatste oordeel van God worden ontboden, evenals zij geen acht slaan op hun bezit, waardoor ze het kwijtraken en men daar dus zelf de dupe van wordt. Dit is slechts een greep uit de diversiteit aan opgesomde groepen die naar het gasthuis verbannen worden. De

volledige tekst is te vinden in zowel bijlage 2 als 3. Generaliserend gaat het met name om mensen die onbetrouwbaar, goedgelovig, nalatig en lui zijn en vooral om mensen die hun verstand niet gebruiken. Iedereen die naar het gasthuis moet gaan, moet dit door eigen schuld.

Hierboven is al gesteld dat de gasthuistekst in *Der fielen vocabulaer* vermoedelijk niet rechtstreeks teruggaat op het Franse voorbeeld, maar waarschijnlijk op een eerder verschenen enkeltekstdruk. De vorm van het spottestament uit de Franse versie blijft echter gehandhaafd. De erfgenamen van het gasthuis die worden beschreven, vormen als het ware een specificatie bij het testament van de gasthuismeester. Door middel van spot en ironie wordt duidelijk gemaakt wat laakbaar dan wel nastrevenswaardig gedrag is. In de gasthuistekst in *Der fielen vocabulaer* staan namelijk halverwege de volgende zinnen, uitgesproken door de gasthuismeester:

Al die tegen mijnen reghel doen, en sullen nimmermeer deel hebben, noch erfghenamen zijn in mijn hof, maer sy sullen van ons ghescheyden blijven.
<Hier worden gebannen uut den hove des gasthuys, al die contrarie doen deser voorseyder ordinancien.> (DFV, ed. 1563, E5v-6r)

In de Franse tekst zijn deze zinnen ook terug te vinden (vgl. *Nef des princes*, ed. 1502, p. 65). Het begin van de tekst correspondeert echter niet met de Franse tekst (vgl. bijlage 2, 1-4), die als volgt luidt:

Sensuit le droit chemin de l'ospital et les gens qui se trouvent par leurs oeuvres et maniere de vivre et qui pour vraye succession et heritage doivent estre possesseurs et heretiers dudit hospital, et iouyr des privileges droitz et prerogatives ou austrement leur seront fait grant tort et iniustice.

Gens qui ont petit et despendent beaucoup.

(*Nef des princes*, ed. 1502, p. 62)

Het begin zoals dat in *Der fielen vocabulaer* is verschenen is een nieuwe bewerking, in ieder geval ten opzichte van het Frans. Mogelijk is het ook bewerking van de enkeltekstdruk, maar het is onduidelijk hoe het begin van de enkeltekstdruk waarvan gebruikt gemaakt kan zijn eruit zag. Ervan uitgaande dat voor zowel de gasthuistekst in *Der fielen vocabulaer* als *Veelderhande geneuchlijke dichten* namelijk gebruikt gemaakt is van een enkeltekstdruk, lijkt de titel van de gasthuistekst in *Der fielen vocabulaer* een nieuwe, eigen titel te hebben gekregen ten opzichte van een enkeltekstdruk, aangezien die veel uitgebreider is dan de korte

titel aan het begin van *Veelderhande geneuchlijke dichten*. Hierover volgt meer in het tweede hoofdstuk.

Een andere interessante toevoeging ten opzichte van het Frans (vgl. *Nef des princes*, ed. 1502, p. 65) is dat er in de bewerking van *Der fielen vocabulaer*, nadat de gasthuismeester het bovenstaande heeft uitgesproken, de zin “Hoort hoort, wil scherp toe luysteren” (DFV, ed. 1563, E6r) volgt, waarna de gasthuistekst begint. Dit zou mogelijk kunnen wijzen op een performatief karakter van de tekst, maar hiervoor zijn verder geen aanwijzingen gevonden.

De paratekst als wegwijzer

De parateksten in *Der fielen vocabulaer* vertellen zeker iets over de aard van de bundel en de betekenis van de gasthuistekst hierin. Bij de bespreking van de parateksten hieronder is uitgegaan van de druk uit 1563. Allereerst is de affichering van de bundel op het titelblad veelzeggend (zie afb. 5):

Der Fielen, Rabauwen, oft der Schalcken Vocabulaer, ooc de beueysde manieren der bedeleeren oft bedelerssen, daer menich me[n]sche deur bedrogen wort, wort hier geleert, op dat elck daer voor wachten mach en is seer nut ende profijtelijck om lesen voor alle menschen.

Uit deze zeer uitgebreide titel blijkt dat de bundel een didactisch doel heeft gehad. *Der fielen vocabulaer* leert de lezer over de wijze waarop bedelaars mensen bedriegen. Hierdoor kan men zich beschermen en wordt expliciet benadrukt dat het om die reden voor iedereen een zeer nuttige bundel kan zijn. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat bovenstaande affichering met name op de eerste drie delen betrekking heeft. Deze drie delen hebben zowel een waarschuwende als didactische functie, doordat zij de lezer informeren over en hoeden voor de verraderlijke methoden van rondtrekkend volk. Dat de gasthuistekst, het vierde deel, niet geafficheerd wordt in deze titel, is niet heel vreemd als men bedenkt dat de eerste drie delen teruggaan op het Duitse *Liber Vagatorum* en de gasthuistekst dus toegevoegd lijkt te zijn aan bestaand materiaal. Dit verklaart ook dat de gasthuistekst haar eigen affichering heeft later in de bundel. De houtsnede op het titelblad toont bedelend volk, wat niet gek is, aangezien bedelaars en bedelaressen centraal staan in deze bundel.

Zowel het “Tot den leser” als de “Prologhe” beschrijven vooral de opbouw van de bundel door ieder kort stil te staan bij de vier verschillende delen van *Der fielen vocabulaer*. In de “Prologhe” wordt daarbij ook opgemerkt dat men zich kan hoeden voor de veelvoorkomende bedriegerij van bedelaars met behulp van de woordenlijst in het eerste deel

en de beschrijvingen van de bedelaars in het tweede en derde deel. Het doel van de gasthuistekst wordt in zowel het “Tot den leser” en in de “Prologhe” genoemd. De gasthuistekst dient volgens het “Tot den leser” om “u selven te wachten uut den wech der bedeleeren oft gasthuysen” (DFV, ed. 1563, A2v). In de “Prologhe” leest men ongeveer hetzelfde: “Het vierde deel des boecx spreect ende maect mentie om u selven te wachten uyt den wech der bedeleeren” (A2r). Dit strookt precies met wat al eerder genoemd is over de aard van de vier delen en de samenhang ertussen.

Het didactische aspect van de vier delen wordt eveneens onderschreven in de ‘Prologhe’. Toch merkt de proloog ook nog op dat het boek niet alleen voor “onderwijsinge en leeringe” gebruikt kan worden, maar ook “tot ieder beteringhe en bekeringe”. Opmerkelijk is dat dit precies is wat ook op de titelpagina van het *Liber Vagatorum* staat, waarop de eerste drie delen van *Der fielen vocabulaer* immers teruggaan (zie afb. 10). Op dit titelblad wordt namelijk heel erg benadrukt dat men het *Liber Vagatorum* kan gebruiken “zu einer unterweisung und lere”, maar ook “zu einer besserung und bekerung” (*Liber Vagatorum*, ed. 1510). Vervolgens worden op dit titelblad de drie delen van het *Liber Vagatorum* besproken. Interessant is dat deze titelpagina van het Duitse *Liber Vagatorum*, waarin de teksten identiek zijn aan de eerste drie delen van *Der fielen vocabulaer*, omgewerkt lijkt te zijn naar de “Prologhe” van *Der fielen vocabulaer*, waardoor ook het vierde deel is ingepast in het moralistische en didactische kader. *Der fielen vocabulaer* heeft door deze tekst in de “Prologhe” niet alleen meer een didactische, waarschuwendende functie, maar lijkt ook een moraliserende functie te hebben. Het toont wat als goed gedrag beschouwd wordt waaraan men zich kan spiegelen en waarmee men zijn of haar gedrag kan beteren. Aanvankelijk gold deze functie dus alleen voor de bewerkte teksten uit het Nederrijnse *Liber Vagatorum*. In de “Prologhe” van *Der fielen vocabulaer* is ook de gasthuistekst binnen dit voorbeeld geplaatst.

Toch blijkt dit moraliserende aspect ook uit een andere paratekst, namelijk de hierboven al kort genoemde affichering van de gasthuistekst zelf (zie afb. 3). Hierin wordt benadrukt dat de tekst toont wat goed gedrag is:

Veel goeder leeringen worden hier gheleert, om dat elck soude weten hoe hy Godlijck ende eerlijc mocht huys houden, ende leven in goeden doen, sonder ghebreck te hebben. Omdat niemant verdolen en soude uut den wech der eeren, ende des welvarens. Soo sal ick hier stellen die byweghen die leyden in den wech der oneeren ende der schanden. Ende wie daer in coemt, die verdooft soo langhe tot dat hy coemt in den rechten wegh te gasthuys waert by mijn vrouwe. (DFV, ed. 1563, D5r-D5v)

Uit dit opschrift blijkt dat men kan leren hoe men zich moet gedragen om uit de weg naar het gasthuis te blijven en dus kan “leven in goeden doen”. Blijkens de affichering kent de gasthuistekst dus zowel een didactisch als een moralistisch doel. Behalve dat hij de lezer leert welk gedrag ertoe leidt dat men aan de bedelstaf geraakt, toont de tekst ook wat als juist gedrag wordt gezien doordat de tekst door middel van ironie juist benadrukt dat zij die goed gedrag vertonen niet welkom zijn.

In alle vier delen komen houtsnedes voor, zowel van groter formaat als van kleiner formaat. De houtsnedes zijn uniek voor de Nederlandse bewerking, aangezien deze verschillen van de houtsnedes in het Nederrijnse voorbeeld, het *Liber Vagatorum*, en het Franse *La Nef des princes*. Voor de bespreking van de houtsnedes in *Der fielen vocabulaer* is het praktisch om ze op te delen in grote en kleine houtsnedes. Zowel grote als kleine houtsnedes komen voor in de gasthuistekst. De grote, altijd omgeven door een soort van kader, hangen niet direct samen met de tekst, maar tonen wel bedelend of rondtrekkend volk. De kleine houtsnedes en het voorkomen hiervan zijn lastiger te duiden. Ze komen vaak in paren van twee figuurtjes voor, die als het ware een dialoog kunnen voeren, bij het begin van een nieuwe tekst. De afbeeldingen zijn zeer divers en tonen niet per se ‘varende luyden’. Zo is er eveneens een nar, een man te paard, een liefdesgodin, een Cupido et cetera. Deze kleine houtsnedes lijken geen verband te houden met de tekst. Bovendien wordt er vaker van dezelfde figuurtjes gebruikt gemaakt, soms in spiegelbeeld gedrukt. Ze lijken dus niet specifiek voor deze bundel gesneden te zijn.

Al met al kan echter gesteld worden dat dit populaire boekje vol waarschuwingen voor bedelaars en gedrag tot de bedelstand leidt heeft een hele duidelijke opzet heeft gehad. De parateksten onderschrijven die. Ze wijzen heel duidelijk in de richting van een didactisch en een moralistisch doel van de bundel. Die leert hoe bedelaars te werk gaan, zodat men niet meer door ze bedrogen wordt, maar toont ook wat als goed gedrag wordt beschouwd om zo te voorkomen dat men op straat moet gaan bedelen voor zijn natje en zijn droogje. Uit de gasthuistekst zoals die in *Der fielen vocabulaer* vorm heeft gekregen, blijkt dit moraliserende doel. Het is de vraag of dit moraliserende doel in de drie latere verzamelbundels stand heeft gehouden of dat de gasthuistekst juist in een nieuw verband is gaan functioneren.

3 **Het carnavaleske in *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen***

Overlevering van de bundel

Aan het begin van de zeventiende eeuw wordt er een bundel van een hele andere aard op de markt gebracht, waarin de gasthuistekst ook is opgenomen. Het gaat hier om de bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen* dat voor het eerst in 1600 werd gedrukt bij Jan van Ghelen in Antwerpen. Een exemplaar van de eerste druk wordt nu bewaard in de Universiteitsbibliotheek in Gent (G).¹⁷ Dat het om een populaire bundel ging, blijkt uit de vele herdrukken die zij gehad heeft. In de moderne heruitgave uit 1899 is een beschrijving van de vier drukken opgenomen, die destijds bekend waren aan Th.J.I. Arnold (VGD, ed. 1899, p. VI-XIII). Arnold beschrijft naast de eerste druk uit 1600 (G) nog een druk uit vermoedelijk datzelfde jaar (L), een uit 1603 (Gr) en een, met een toegevoegd titelblad uit 1647 (H), waarvan ook nog een tweede exemplaar bekend is, ditmaal zonder toegevoegd titelblad (door mij hier P genoemd). Nadien wees P. Leendertz nog op een tweede exemplaar van dezelfde druk als L, die de datering 1600 bevestigde (VGD, ed. 1899, p. XIV), en bleek het British Museum in Londen een incompleet exemplaar te bezitten van een vijfde, ongedateerde druk (VGD, ed. 1899, p. XV).¹⁸ Er hebben dus tenminste vier herdrukken bestaan.¹⁹ De twee drukken van 1600 en die van 1603 zijn volgens het colofon allemaal bij Jan van Ghelen in Antwerpen verschenen.

In 1600 was Jan van Ghelen echter al vijftien jaar overleden (Pleij, 1983, p. 237).²⁰ Om te begrijpen hoe dit colofon in elkaar steekt, dient de drukkersdynastie van de Van Ghelens in acht te worden genomen. Er zijn binnen die familie drie drukkers met de naam Jan van Ghelen geweest. Aangezien Jan van Ghelen I en Jan van Ghelen II in 1600 inderdaad niet

¹⁷ Signatuur: Res. 504

¹⁸ Van L (1600, tweede druk) wordt een exemplaar bewaard in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Van Gr (1603) wordt een (onvolledig) exemplaar bewaard in de universiteitsbibliotheek van Groningen. Van de titeluitgave uit 1647 worden twee exemplaren bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage (H) en in de Bibliothèque Nationale in Parijs (P). Een fragment van de incompleet overgeleverde vijfde druk wordt bewaard in het British Museum in Londen. Voor verdere informatie over deze drukken, waaronder ook informatie over de verschillen tussen de drukken onderling, zie VGD, ed. 1899, p. V-XXIV

¹⁹ Volgens Pleij (1985, p. 119) werd VGD 'in het eerste decennium van de zeventiende eeuw liefst vijf keer gedrukt'. Dit is alleen zeker voor G, Gr en L. Dat G een exemplaar van de oudste druk is zal hierna worden betoogd.

²⁰ Herman Pleij drukt in zijn dissertatie hierover ook zijn verbazing uit. Hij merkt namelijk op dat Jan van Ghelen in 1586 al overleden was. Hij merkt op "dat deze edities [een reeks edities van VGD] tot de piraten moeten behoren" (Pleij, 1983, p. 237). Het is onduidelijk waar hij zijn opmerking op baseert en voor mij was dit des te meer aanleiding om uit te zoeken hoe het nu echt zit met dit colofon en de Van Ghelen-drukkersdynastie.

meer actief waren als drukker of zelfs al overleden, zou het hier om Jan van Ghelen III moeten gaan, die juist actief was rond 1600-1603 (Geeraerds, 1987, p. 20-21). Er kan hier enige verwarring ontstaan, omdat Van Ghelen III naar Maastricht verhuisde en later naar Rotterdam (Geeraerds, 1987, p. 21-22). In beide steden noemde hij zijn drukkerij echter In den Witten Hasenwint naar de drukkerij die de Van Ghelens in Antwerpen hadden (Geeraerds, 1987, p. 21-22). Dit werkt mede verwarrend, omdat Jan van Ghelen III een impressum met Antwerpen als locatie blijft gebruiken. In de periode 1597-1606 is Van Ghelen III echter al drukker te Maastricht en hij heeft in feite dus alleen het jaartal van het impressum aangepast. Zelfs de verwijzing naar de Lombaerdveste te Antwerpen heeft hij laten staan. Het is dan ook zeer aannemelijk dat de drukken uit 1600-1603 niet in Antwerpen, maar in Maastricht gedrukt zijn.

De titeluitgave uit 1647 (H) verscheen eveneens in Antwerpen, maar bij een andere drukker, namelijk Paulus Hendricksz. Van de druk in Londen, waarvan slechts nog een fragment rest, is de drukker onbekend. In 1899 kwam er een heruitgave van *Veelderhande geneuchlijcke dichten* door de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden. Deze heruitgave gaat terug op de eerste druk uit 1600, maar er is wel een variantenapparaat aanwezig. Enkele teksten uit die eerste druk naar de heruitgave uit 1899 zijn ook door Herman Pleij vertaald in *Van schelmen en schavuiten* (1985), te weten de gasthuistekst en de teksten over de Aernoutbroeders.

De drukken

Alle drukken van *Veelderhande geneuchlijcke dichten* zijn in octavo-formaat, wat betekent dat het geen grote boekjes waren, net zoals de drukken van *Der fielen vocabulaer*. De katernen zijn opgebouwd uit acht bladen, alleen het aantal katernen verschilt per druk. De drukken uit 1600 en 1603 bevatten in totaal 10 katernen (A-J) en bestaan daarmee uit 80 bladen. De druk uit 1647 daarentegen bevat slechts 8 katernen (A-H) en bestaat dus slechts uit 64 bladen. Alle uitgaven zijn gedrukt in een gotische letter, typerend voor volkstalige literatuur, en de bundel bevat niet alleen geen echt titelblad, maar ook houtsnedes ontbreken. In tegenstelling tot *Der fielen vocabulaer* gaat het hier dus om een dikkere en veel eenvoudiger uitgevoerde bundel.

Aangezien *Veelderhande geneuchlijcke dichten* maar liefst vier bekende herdrukken heeft gehad, mag gesteld worden dat het een zeer populaire bundel geweest moet zijn. Vermoedelijk waren de boekjes bedoeld voor de snelle afzet, gezien hun kleine formaat (in octavo, ongeveer 10 bij 15 centimeter), relatief geringe omvang en het goedkope papier

waarop ze gedrukt werden. Hierdoor zijn er, ondanks de vele herdrukken, ook van deze bundel niet heel veel exemplaren overgeleverd. Qua soort boekje lijkt *Veelderhande geneuchlijcke dichten* dan ook erg op *Der fielen vocabulaer*: het waren werkjes die veelal vluchtig gelezen werden door het volk. *Der fielen vocabulaer* is echter wat ‘luxer’ uitgevoerd door de houtsnedes en het titelblad.

Inhoud en opbouw van de bundel

De oudste druk van *Veelderhande geneuchlijcke dichten* bevat 24 verschillende teksten die allemaal in de inhoudsopgave op het eerste blad vermeld zijn. In de tweede druk uit 1600, de druk uit 1603 en die uit 1647 zijn twee teksten toegevoegd, namelijk “Een ghenoechlijck Refereyn. Een Kalverstaert ende een Mosselmande” en “Een ghenoechlic Refereyn van het Euangelie vanden Spinrocken”. Door de drukken heen is er hier en daar ook wat geschoven met de volgorde waarin de teksten in de bundel voorkomen. Ook is in de druk uit 1647 een tekst weggelaten, namelijk het eerste deel van ‘Der drockaerts Lied, Benedicitie ende Gratie’, het lied over dronkaards.²¹

De teksten zijn zowel verhalen als toneelspelen en liederen en qua inhoud lopen ze zeer uiteen. Zo gaan ze over boeren, kwade vrouwen, diverse spotheiligen, zoals Sint Mager, Sint Heb-niet en Sint Niemand, maar ook over Aernoutbroeders, over luilekkerland en over dronkenschap. Ook de gasthuistekst is in deze bundel opgenomen. In bijlage 1 is een compleet overzicht van alle teksten in de bundel opgenomen, inclusief de twee later toegevoegde teksten die tussen haakjes zijn weergegeven.

Behalve dat zij geen echt titelblad heeft, aangezien slechts de titel en een inhoudsopgave vermeld worden, bevat de bundel ook geen proloog of voorwoord tot de lezer. Met uitzondering van de eerste druk uit 1600 worden de teksten in alle andere uitgaven nog gevolgd door een besluit. Dit is dus een latere toevoeging. De teksten zijn niet echt in groepen op te delen, al zijn de teksten genummerd 7 en 8 in de inhoudsopgave wel te groeperen als literatuur over de Aernoutbroeders: het echte schorriemorrievolk langs de wegen. Sommige teksten lijken wel bewust in deze volgorde geplaatst te zijn, aangezien ze elkaar op lijken te volgen, waaronder “De Pelgrimagie tot Sinte Heb-niet” en de gasthuistekst. Dat deze twee teksten verbonden kunnen worden, blijkt uit een aan de gasthuistekst toegevoegd introductietekstje, dat voorkomt in alle drukken behalve in de eerste druk uit 1600.

²¹ Voor meer informatie over de verschillen tussen de drukken op meer precies niveau: zie de uitgave van *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen* (1899) van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.

De gehele bundel bevat teksten die geplaatst kunnen worden binnen wat wat Bahktin de ‘carnavalisering van de literatuur’ noemt. Hierbij draait het vooral om ironie en omdraaiing die een lach opwekken bij de lezer, omdat de teksten zo overdreven en ironisch zijn dat ze wel compleet tegengesteld begrepen moeten worden. Vaak werden dergelijke teksten voorgedragen op carnavaleske festiviteiten zoals de vastenavondviering. Dat kan dus ook voor de gasthuistekst oorspronkelijk het geval zijn geweest. Alle teksten in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* moeten binnen dit omkeringsprincipe gelezen worden en de teksten dienen dus spottend en tegengesteld begrepen te worden.

Positie en inhoud van de gasthuistekst

De gasthuistekst in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* komt in grote lijnen overeen met die in *Der fielen vocabulaer*, zoals te zien is in bijlage 2, met uitzondering van de affichering van de gasthuistekst en de toevoegingen aan het begin en aan het einde in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* in de tweede druk uit 1600, die uit 1603 en die uit 1647.²² Dezelfde groepen mensen worden in deze versies ontboden om naar het armenhuis te gaan. Hier en daar is er wel wat veranderd. Herhalingen uit *Der fielen vocabulaer*, waarin twee keer dezelfde groep wordt genoemd, ontbreken in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*. Naarmate het einde van de tekst nadert, verschillen de twee teksten wel meer. Zo laat *Veelderhande geneuchlijcke dichten* daar bepaalde groepen weg, zoals kermisgangers, oorlogsvechters die hopen een goede buit te maken, meesters die te goed zijn voor hun bedienden of ze te zeer vertrouwen of zij die hun meubels en koren verwaarlozen.

Anderzijds voegt *Veelderhande geneuchlijcke dichten* groepen toe. Zo moeten ook zij die te weinig sparen voor slechte dagen naar het gasthuis, evenals mannen die teveel van hun vrouw houden en ze in de watten leggen met sieraden. Al met al kan echter gesteld worden dat de teksten bijna een op een te vergelijken zijn, afgezien van het begin en het einde. *Veelderhande geneuchlijcke gedichten* heeft naast een andere affichering vanaf de herdruk uit 1600 ook toevoegde rijmtekstjes aan het begin en aan het slot die niet voorkomen in *Der fielen vocabulaer*.

Hoewel de teksten nagenoeg identiek zijn, gaat de tekst uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten* vermoedelijk niet terug op de gasthuistekst uit *Der fielen vocabulaer*. Het is namelijk aannemelijk dat niet alleen de tekst in *Der fielen vocabulaer* teruggaat op een enkeltekstdruk, zoals al eerder gesteld is, maar ook de tekst uit *Veelderhande geneuchlijcke*

²² Aangezien de incompleet overgeleverde druk uit Londen vermoedelijk teruggaat op deze oudste druk (VGD, ed. 1899, p. XVII) bevat deze waarschijnlijk deze toevoegingen ook niet.

dichten. In dat geval is in beide bundels een eigen versie gemaakt van de gasthuistekst, maar is het wel – gezien de grote overeenkomsten – mogelijk dat zij teruggaan op dezelfde enkeltekstdruk. Toch mag ook niet uitgesloten worden dat de gasthuisteksten in beide bundels aan elkaar gerelateerd zijn. De titel van *Der fielen vocabulaer* is erg uitgebreid en die van *Veelderhande geneuchlijke dichten* is daarentegen juist kort en bondig (zie bijlage 2: 1, 2, 4 vs. bijlage 2: 3). Het is echter onmogelijk om te bepalen of beide teksten teruggaan op een enkeltekstdruk of dat ze teruggaan op elkaar, gezien de sterke overeenkomsten die ze vertonen.

Wat betreft een vergelijking met het Franse *Le droit chemin de lhospital* is er in de gasthuistekst in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* niet veel verandert ten opzichte van de relatie tussen het Franse voorbeeld en de gasthuistekst in *Der fielen vocabulaer*. Ook dit zou mogelijk te verklaren zijn doordat in beide bundels een bewerkte versie van een enkeltekstdruk van de gasthuistekst is opgenomen. Hierover valt wederom geen zekerheid te verschaffen, maar aangezien ze wel identieke overeenkomsten vertonen met het Franse voorbeeld, is het mogelijk dat ze beide op zo'n enkeltekstdruk teruggaan.

Net als in het Franse voorbeeld en in *Der fielen vocabulaer*, blijft ook in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* de vorm van het spottestament gehandhaafd, alleen wordt nu expliciet de term 'testament' gebruikt. Waar namelijk in *Der fielen vocabulaer* alleen "Die meester vanden gasthuysen" staat en hij vervolgens zelf aan het woord komt en verklaart dat zij die zich tegen zijn regels gedragen niet welkom zijn, staat er in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* "De Meester van 't Gast-huys maeckt zijn Testament terwijl hy leeft". Hier wordt expliciet het woord 'testament' in de mond genomen, zij het dat het een spottestament is. Hierna volgt dan de opsomming van mensen die gedrag vertonen dat maakt dat ze niet welkom zijn. Wat betreft het Franse voorbeeld, bevat *Veelderhande geneuchlijcke dichten* precies dezelfde identieke passages als *Der fielen vocabulaer* (zie bijlage 2: 237 vanaf 'Al die tegen mijnen reghel doen' tot 238 'al die contrarie doen deser voorseyder ordinancien', vgl. *Nef des princes*, ed. 1502, p. 65). Het begin van *Veelderhande geneuchlijcke dichten* correspondeert evenmin als *Der fielen vocabulaer* met de Franse tekst (vgl. bijlage 2: 1-4; *Nef des princes*, ed. 1502, p. 62). Oorspronkelijk maar in overeenstemming met de tekst in *Der fielen vocabulaer* is de zin die de lezer oproept te luisteren en die wellicht als performatieve aanwijzing gezien kan worden (zie bijlage 2: 239). Deze zin is niet aanwezig in de Franse gasthuistekst zoals die voorkomt in *La Nef des princes* (vgl. ed. 1502, p. 65).

De paratekst als wegwijzer

De parateksten in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* benadrukken sterk het vermakelijke karakter van de bundel. Allereerst blijkt dit al uit de titel: *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*. We worden erop geattendeerd dat de bundel vermakelijke vermakelijke (“geneuchlijcke”) teksten bevat, meer specifiek gedichten, tafelspelen en liederen. Het eerste blad, met daarop de titel en de inhoudsopgave, verschaft verder nauwelijks aanwijzingen over de aard van de bundel (zie afb. 6). Wel staat er op dit blad een waarschijnlijk niet serieus te nemen impressum: “Ghedrukt om te vercoopen by de dozijnen. En dier een begeert die macht ooc wel mijnen” (VGD, ed. 1600, A1), oftewel: de bundel is gedrukt om in grote getale te verkopen en als je er eentje wil hebben, dan kan dat ook: er zijn er immers genoeg. Ook zegt dit impressum wat over het economische karakter van de bundel, omdat deze gemaakt is om goed te verkopen en deze in grote oplages beschikbaar was.

Andere parateksten die in dezelfde richting wijzen, zijn de afficheringen van de teksten in de bundel. Lang niet altijd vormen die een uitbreiding van de titel in de inhoudsopgave, maar waar dit wel het geval is, dan blijken de teksten altijd bedoeld om de lezer aangenaam leesvoer te bieden. Zo zijn de teksten “gheneughlijck” (1x), “ghenoechlijck” (5x) “seer gneuchlijck om te lesen” (1x) of “seer ghenoechlijck om te lesen” (10x). Van maar liefst 17 van de 26 teksten die in de verschillende drukken van de bundel voorkomen blijkt al uit de titel dat de teksten vooral dienen ter ontspanning en vermaak. Dit zegt dus ook wat over de bundel als geheel.

Dit vermakelijke aspect in de titels wordt onderstreept door de soms zeer ironische toon ervan, aangezien ze soms nogal overdreven zijn. Zo is er de tekst “Van Sinte Niemandt ende van zijn wonderlijc leven; groote macht ende heerlijkheyt”. Gezien de naam van de heilige is het nauwelijks voor te stellen dat hij echt een begerenswaardig leven heeft geleid. Een andere titel is “De gheweldighe strijt tusschen den Haring, wesende een Coning ende Prince vander Zee, ende den Kabeliau”, waarbij die “gheweldighe strijt” vermoedelijk met een korreltje zout genomen moet worden. Sommige teksten worden dus met behulp van ironie enorm overdreven geportretteerd. Dit heeft ook alles te maken met de al eerder aangestipte omkering die in deze bundel te bespeuren valt en die een relatie vertoont met de laatmiddeleeuwse vastenavondviering. Daar worden immers telkens stukken opgevoerd waarin een omgekeerde wereld centraal staat en dit werkte op de lachspieren. Mogelijk is dus ook dat de teksten in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* door dit omkeringsaspect bijzonder vermakelijk werden gevonden.

De gasthuistekst daarentegen wordt echter niet zo overdreven en humoristisch geafficheerd, in tegenstelling tot de andere teksten in de bundel. Het opschrift ervan luidt in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* als volgt:

Den rechten wegh nae t'Gast-huys met die by wegghen ende toe paden die daer leyden
tot den Broodt-sack. (VGD, ed. 1600, F4)

De gasthuistekst verhaalt dus over welk gedrag leidt tot de “Broodt-sack”, oftewel tot armoede. Dit opschrift bij de tekst, dat voorkomt in alle drukken van de bundel, bevat dus impliciet een duidelijke waarschuwing. Hierin sluit het opschrift van de gasthuistekst in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* aan bij het waarschuwende opschrift van *Der fielen vocabulaer*. Wel waarschuwt het opschrift in *Der fielen vocabulaer* veel explicieter en is er een moraliserende noot aanwezig, terwijl de introductie van de tekst in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* op het eerste oog een constatering lijkt dat er hierna een opsomming volgt van welk gedrag tot armoede leidt. Hier ligt het waarschuwende karakter meer verborgen in de titel.

Andere veelzeggende parateksten zijn de toegevoegde tekstjes aan het begin en aan het einde van de tekst. Deze rijmtekstjes komen voor in alle drukken behalve in de oudste druk uit 1600. Het verbindende introductietekstje onderstreept het waarschuwende karakter van de titel:

Maer niemant en mach dese pelgrimagie doen
Oft hy moet hem op den wech begheven
Die hem recht int Gasthuys leydt seer coen
Alsoo ghy hier achter vindt beschreven
Voor al moetmen wesen roeckeloos van leven
Soo vintmen den pat die u sal leyden
Tot den Broodt-sack om te zijn verheven
Als een die hem nemmermeer en wil scheyden
Van sinte Heb-niet die hy gesocht heeft
Mits dat hy al zyn goet door gebrocht heeft²³

²³ Signatuur ontbreekt in het gebruikte exemplaar. Het gebruikte exemplaar is namelijk een exemplaar van de eerste druk uit 1600, waarin de rijmtekstjes ontbreken. Ditzelfde geldt voor het hierna toegevoegde rijmtekstje aan het einde van de gasthuistekst.

Dit toegevoegde rijmtekstje verbindt de Gasthuistekst met de vorige tekst, namelijk “De Pelgrimagie tot Sinte Heb-niet”. Deze pelgrimsreis kan of mag je volgens bovenstaande toevoeging alleen maar maken als je op weg naar het gasthuis bent. Hoe je zo roekeloos moet leven dat je op dit pad terecht komt en bijgevolg een leven vol armoede in het vooruitzicht hebt, wordt in de gasthuistekst beschreven. De pelgrim zal dan nooit meer willen scheiden van Sint Heb-niet, want aan hem heeft hij al zijn bezit geofferd. De omkering die in beide teksten een belangrijke rol speelt, wordt hier al meteen duidelijk. Het lijkt immers alsof het prettig is om geen bezit meer te hebben en je op die manier eeuwig verbonden te voelen met een dergelijke spotheilige. De gasthuistekst lijkt een tekst die leert hoe men armoedig kan leven, maar de later toegevoegde rijmtekstjes maken de werkelijke boodschap van de tekst duidelijk, namelijk dat de tekst een omgekeerde wereld is en dat de tekst probeert te waarschuwen voor dergelijk verwerpelijk gedrag. De lezer moet zich helemaal niet meten aan het gedrag dat beschreven is in de gasthuistekst.

Dit omkeringsaspect komt nog een keer heel duidelijk naar voren in het rijmtekstje dat vanaf de tweede druk in 1600 aan het einde is toegevoegd:

Neemt hier een spiegel aen alle gader
Ghy Jongelingen luystert uwen Vader
Ende 't Ghebodt uwer Moeder vreest
Te over-treden, ende schout de Feest
Der gheener die weeldich en roeckeloos leven,
Som danssen, som drincken onnut als een beest
En sommighe hen tot ydele eere begheven,
Elck wacht hem voor sulcx die zijn 't die sneven
Laet u liever uyt den Gast-huyse bannen,
Eer ghy daer in sond't gaen als arme mannen.

Hieruit blijkt heel duidelijk dat er van omkering sprake is. De omkering in de gasthuistekst, dat zij die goed gedrag vertonen verbannen worden en dat zij die verwerpelijk gedrag vertonen warm onthaald worden, wordt met deze rijmtekst ongedaan gemaakt. Het gedrag dat in de gasthuistekst als nastrevenswaardig wordt voorgesteld, moet men volgens dit toegevoegde rijmtekstje dus absoluut niet overnemen. Het gedrag van hen die weelderig en roekeloos leven moet vermeden worden. Expliciet worden hier de jongeren aangesproken en dit geeft meteen een moralistisch-didactische draai aan dit rijmtekstje. Zij worden opgeroepen om goed naar hun ouders te luisteren en om te zorgen dat zij niet als oude mannen in het gasthuis terecht

komen door het door de gasthuismeester afgewezen gedrag dus juist wel te vertonen. Deze aanspreking van de jeugd sluit erg nauw aan bij de visie van Roberts (2012) dat de gasthuistekst de losbandige jeugd in de Republiek oproept om niet al het familiekapitaal erdoor te jagen. Hij zal die boodschap ook wel gebaseerd hebben op dit toegevoegde rijmtekstje aan het einde.

Met betrekking tot de rijmtekstjes bleek het dus nodig om de omkering die in de gasthuistekst aanwezig is nogmaals expliciet te benoemen in deze toevoegingen, omdat die misschien onvoldoende duidelijk was uit slechts de tekst zelf en het opschrift ervan. Wellicht dat er wel foutieve interpretaties ontstonden en men het gedrag van de gasthuiserfgenamen als nastrevenswaardig zag. De toevoegingen lijken nodig te zijn geweest om de boodschap van de tekst duidelijk te maken, namelijk dat het beschreven gedrag verwerpelijk is, maar eveneens om het feit dat de tekst teert op omkering nogmaals te benadrukken. De gasthuistekst waarschuwt dus, maar het humoristische karakter van de tekst mag zeker ontkend worden, gezien de bundel waarin hij is opgenomen, met meer van die carnavaleske teksten. Juist het ongedaan maken van de omkering in de toegevoegde rijmtekst aan het einde, kan vermakelijk geweest zijn, omdat de lezer nu de ironie van de gasthuistekst doorziet.

Dat de bundel als geheel toch ook vooral vermakelijk bedoeld was, blijkt nog eens uit het “Tot een besluit”, dat voorkomt in alle drukken behalve de oudste druk uit 1600 en luidt:²⁴

Of hier nu quam een neuswijs sot
die dese brabbling kreeg byde lurven
En sey: (als Momus diet al bespot)
Wat heeft dese Knecht al Papiers bedurven.
Wat leyter u aen? Weest daer in niet verslegghen
Tis altijd goet om de Poort mee te veghen

Uit dit besluit blijkt de humoristische inslag van de bundel als geheel. Als er namelijk iemand is die zich afvraagt welk doel deze teksten nou eigenlijk dienen, dan zegt het besluit dat de bundel altijd nog goed is om je achterste mee af te vegen. Dit is nadrukkelijk bedoeld ter vermaak en de bundel heeft dus blijkbaar geen overkoepelend doel. Desondanks was deze toevoeging ook nodig na de eerste druk uit 1600, evenals bij de rijmtekstjes van de

²⁴ De signatuur kan ook hier niet gegeven worden, omdat in de eerste druk van 1600 eveneens het besluit ontbreekt, waarvan in dit onderzoek gebruik is gemaakt.

gasthuistekst. Wellicht was het vermakelijke en carnavaleske dat men in deze bundel moest zien niet volledig duidelijk en moest dit nog eens extra aangezet worden in dit besluit.

Al met al kan gesteld worden dat de bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten* toch vooral vermakelijk bedoeld lijkt te zijn door de vele carnavaleske omkeringsteksten die erin aanwezig zijn. Ook de parateksten wijzen er veelal op dat de bundel als geheel geen breder doel heeft dan het werken op de lachspieren van de lezer. De gasthuistekst daarentegen lijkt eerder sterk moraliserend dan wel waarschuwend door de toegevoegde tekstjes in de latere drukken. Vooral de jongeren worden opgeroepen om niet het familiekapitaal erdoor te jagen, want dit kan wel eens nadelig voor ze uitpakken. De gasthuistekst past echter ook zeker binnen de vermakelijke bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, doordat de omkering in deze tekst als centraal element toch zeker niet over het hoofd gezien mag worden. Juist de omkering zat voor de lezer een lampje doen branden hoe het nu echt met deze tekst gesteld is.

4 *Met Sint Reynuyt naar het gasthuis in het Tafereel van de Belacchende werelt*

Overlevering van de bundel

Een compleet ander boek waarin een bewerking van de gasthuistekst is overgeleverd en waarvan de auteur met naam en toenaam bekend is, is de zeventiende-eeuwse bundel *Tafereel van de Belacchende werelt* uit 1635 van Adriaen van de Venne. In *Een nieuw vaderland voor de muzen* wordt dit werk getypeerd als het hoofdwerk van deze auteur (2008, p. 426). Van de Venne was kunstschilder en graveur, maar eveneens een “productief literator” en uitgever in Den Haag (Van Vaeck, 1994, p. 11).²⁵ Zo illustreerde hij enkele werken van Jacob Cats, maar gaf hij ook een aantal boeken uit samen met de bekende uitgever Isaac Burchoorn (Van Vaeck, 1994, p. 15 en p. 27). Van de Venne bewoog zich dus in een zeer vooraanstaand literair milieu. Dat is ook te zien aan de vormgeving van de bundel, die compleet verschilt van die van *Der fielen vocabulaer* en *Veelderhande geneuchlijke dichten*. Die laatstgenoemde bundels komen namelijk meer overeen met de typering die Pleij geeft, namelijk dat van “haastwerk, op goedkoop papier en met versleten lettermateriaal, bestemd voor een snelle afzet op een ruime markt” (1985, p. 106). Volgens hem is er dan ook navenant weinig aandacht besteed aan de teksten in deze bundels (1985, p. 106). Dat geldt ook voor het hierna nog te bespreken boekje *Den verkeerden Hemel* dat is opgenomen in het composiet *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*. Van de Vennes bundel daarentegen is veel luxer uitgevoerd. Over de verschillen in de vormgeving kom ik hieronder nog te spreken.

Van Vaeck merkt in zijn dissertatie al op dat “de drukgeschiedenis van het *Tafereel van de Belacchende werelt* geen ingewikkelde zaak [lijkt] te zijn” (1994, p. 32). Voor zover bekend is er namelijk maar een druk van de bundel geweest in 1635 (Van Vaeck, 1994, p. 32). Van deze druk zijn door Van Vaeck 51 overgeleverde exemplaren onderzocht, waarin verschillende staten zijn aangetroffen, die getuigen van correcties of andere veranderingen tijdens het drukproces (Van Vaeck, 1994, p. 32-33).²⁶

²⁵ De familie Van de Venne was bekend met het uitgeversvak. De broer van Adriaen van de Venne, Jan Pieterz., nam de uitgeverij van Adriaen van de Vivere over als die te overlijden komt en drukt daar bijvoorbeeld al enkele vroege werken van Jacob Cats. Samen met Adriaen begon Jan Pieterz. een ‘Schildery-winckel’, waar men terecht kon voor schilderijen, prenten, boeken, gelegenheidsdichten of gesneden platen. Zo werden zij dus zelfstandig drukker. Aan hun drukkersmerk ‘Konst Baert Roem’ kon men hun druk-, schilder- en schrijfwerk herkennen (Van Vaeck, 1994, p. 11-12).

²⁶ Zie Van Vaeck, 1994, p. 34-39 voor meer informatie over de 51 overgeleverde exemplaren, waaronder de bewaarplaatsen van de bundels. De zes bundels, die bewaard worden in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam (UvA, afdeling Bijzondere Collecties), heb ik ook zelf bekeken voor deze bachelorscriptie. In een van de zes onderzochte exemplaren te Amsterdam bleken bijvoorbeeld enkele gravures te ontbreken.

De druk uit 1635

Van de druk uit 1635 zijn in de overgeleverde exemplaren dus verschillende varianten aangetroffen, die terug te voeren zijn op correcties tijdens het drukproces. Het voert te ver om deze allemaal te beschrijven.²⁷ De druk is in-quarto formaat. De *Belacchende werelt* heeft daarmee een groter formaat dan de eerder beschreven twee bundels waarin de gasthuistekst is overgeleverd. Behalve groter is de bundel ook omvangrijker. Zij telt namelijk 120 bladen, verdeeld over 30 katernen van elk 4 bladen. Het gehele voorwerk van de bundel, dat een “Aen-Spraecke op de Voor-Tijtel”, het “Voor-beduysel” en de “Boeck-Sprake” omvat, beslaat de eerste twee katernen, aangeduid met de katernsignatuur † en 2†. De 28 katernen van het hoofdwerk zijn vervolgens aangeduid met de letters A tot en met 2M (Van Vaeck, 1994, p. 40-47). De katernen C, D, E en F ontbreken, evenals de katernen Bb en Jj.²⁸

Van de Venne maakt voor de *Belacchende werelt* voornamelijk gebruik van een Latijnse drukletter, waarbij een romein en een italic te onderscheiden zijn. Het grootste gedeelte van de tekst is gedrukt in een romein en een italic komt voor wanneer Van de Venne bepaalde tekstdelen wil benadrukken, bij de beschrijving van de soorten bedelaars om de namen van de bedelaars te onderscheiden en bij opschriften en spreuken. Een gotische drukletter is gebruikt voor namen van opgevoerde personages en voor sommige teksten in de marge. Qua drukletter verschilt de bundel dus ook van de andere bundels, met dien verstande dat *Der fielen vocabulaer* voornamelijk in een gotische drukletter gezet is, met juist een romein om bedelaarsnamen te benadrukken, terwijl *Veelderhande geneuchlijcke dichten* volledig in een gotische letter gedrukt is.

De druk uit 1635 bevat gravures van de hand van Van de Venne zelf die speciaal voor deze bundel gemaakt lijken te zijn. Hieruit blijkt al dat het een kostbaar boek geweest moet zijn om uit te geven. Ook op dit vlak verschilt de *Belacchende werelt* van de andere drie, kleinere boekjes, waarvan *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en *Den verkeerden Hemel* helemaal geen afbeeldingen bevatten, en *Der fielen vocabulaer* wel kleine houtsneden, waarvan we niet weten of ze specifiek voor deze bundel gemaakt zijn.

²⁷ Voor een uitgebreide beschrijving van alle varianten per katern: zie Van Vaeck, 1994, p. 40-47. Een compleet, zeer uitgebreid variantenapparaat is ook te vinden in Van Vaeck, 1994: zie p. 50-227.

²⁸ Deze gegevens zijn ontleend aan de *ideal copy* van de *Belacchende werelt* die als fascimile raadpleegbaar is in de editie van Van Vaeck, 1994.

Inhoud en opbouw van de bundel

Het centrale verhaal van de *Belacchende werelt* laat zich het beste omschrijven als een satirische kermisvertelling, dat de domme boeren op de kermis en hun wangedrag daar bespot. In het ‘Voor-Beduytsel’ wordt gezegd dat men een les kan leren uit dit beschreven wangedrag van de boeren. Hoewel dit een veelgehoord argument is in satirische werken, gaat het in deze bundel niet om een “scherpe satire”, aldus Van Vaeck, aangezien er voor niemand een reden is om zich persoonlijk aangevallen te voelen (1994, p. 613). Daarom zou de bundel veeleer als de mildere Horatiaanse satire te typeren zijn dan als de tamelijk felle Juveliaanse satire (1994, p. 616). Op geestige wijze wordt hier de spot gedreven met de kermisgasten, maar kan er ook nog lering uit geput worden.

Het redelijk uitgebreide voorwerk vangt aan met een “Aen-Spraecke op de Voor-Tijtel” waarna op de achterzijde hiervan het frontispice afgebeeld staat. Daar tegenover begint het “Voor-Beduytsel”, dat maar liefst elf pagina’s beslaat. Het voorwerk eindigt met een pagina lange “Boeck-Sprake”, waarin het boek zelf aan het woord is, om vervolgens over te gaan naar de ‘In-leydinghe’ die voorafgaat aan de kermisvertelling zelf. Deze ‘In-leydinghe’ verhaalt hoe de jonkheer Reyn-Aert, die geïdentificeerd zou kunnen worden met Van de Venne zelf (Van Vaeck, 1994, p. 644-645), gaat jagen en tijdens zijn tocht twee boerenpaartjes in het vizier krijgt die naar de Haagse kermis gaan. Reyn-Aert besluit deze boeren, genaamd Lammert en Lubbert, te volgen en luistert hun gesprekken af. Deze zijn berijmd en te lezen in de *Belacchende werelt*.²⁹ Het allesomvattende kader van de bundel is dan ook Reyn-Aert die de afgeluisterde gesprekken die hij heeft opgepikt op papier zet. Het binnenverhaal is vervolgens het door Reyn-Aert beschreven bezoek aan de kermis van de twee paartjes. Daarbinnen is ook weer een raamvertelling te onderscheiden: het kermisbezoek vormt het kaderverhaal van ingelaste verhalen van kermisgasten als de Oude Noem-boud. Deze man ontmoeten Lammert en Lubbert op de kermis na een vechtpartij. Hij geeft een opsomming van de 42 soorten bedelaars en leidt de gasthuistekst in. Bij deze twee teksten gaat het om een bewerking van het tweede en vierde deel van *Der fielen vocabulaer*, hier aldus opgenomen in een dialoog. Al eerder in het verhaal vertellen twee andere personages, die Lammert en Lubbert ontmoeten, namelijk Snege Jasper en Sinnen Gaeuw, over de taal van het schooiervolk. Dit is een bewerking van de woordenlijst van het Bargoens die het eerste deel van *Der fielen vocabulaer* vormt. Met uitzondering van het derde deel zijn dus alle

²⁹ cf. Porteman & Smits-Veldt, 2008, p. 426

delen van deze bundel opgenomen in de *Belacchende werelt*, het zij in een andere vorm. Mogelijk heeft Van de Venne daarvoor de druk uit 1613, verschenen te Haarlem, gebruikt.

Positie en inhoud van de gasthuistekst

De gasthuistekst in Van de Vennes *Tafereel van de Belacchende werelt* is zeggend een bewerking van de tekst zoals die voorkomt in *Der fielen vocabulaer*. Van de Venne heeft hierbij enkele groepen erfgenamen van het gasthuis zelf toegevoegd ten opzichte van *Der fielen vocabulaer*, terwijl hij andere groepen heeft weggelaten. Nieuw in de *Belacchende werelt* is bijvoorbeeld dat ook zij die hun paarden slecht stallen naar het armenhuis moeten, evenals zij die liever dansen dan lezen. Dit laatste is interessant, aangezien Van de Venne zelf een Haags uitgever was en hij dus baat had bij een groot leespubliek. Met name op het einde zijn er meer toevoegingen van Van de Vennes hand. Welke toevoegingen authentiek zijn voor de gasthuistekst in de *Belacchende werelt*, is te zien in bijlage 2, die ook laat zien dat de gasthuistekst in de *Belacchende werelt* zijn wortels heeft in de tekst zoals die voorkomt in *Der fielen vocabulaer*, ondanks dat er soms geschoven is met de volgorde van de beschreven groepen.. Toch is er niet alleen hier en daar iets met de inhoud van de gasthuistekst gebeurd. Ook aan de vorm heeft Van de Venne wat aangepast. Zo beginnen alle zinnen bij Van de Venne standaard met “Alle die...”, gevolgd door de beschrijving van het verwerpelijke gedrag.

Van de Venne doet niet alleen iets met de vorm en inhoud van de gasthuistekst ten opzichte van *Der fielen vocabulaer*, maar leidt de tekst ook anders in. De vorm van het testament die de gasthuistekst heeft in *Der fielen vocabulaer* is in de *Belacchende werelt* verdwenen, hoewel de gasthuiseigenaar en zijn vrouw nog wel genoemd worden. Links tegenover de bladzijde waar de gasthuistekst begint is een gravure te zien met Sint Reynuyt (zie afb. 4). Uit het opschrift daarboven blijkt dat de tekst die volgt zal vertellen wie er ontboden worden in deze boot van Sint Reynuyt. Al snel blijkt dat de boot naar het armenhuis zal varen. De gasthuistekst, die na de gravure volgt, vormt op deze manier als het ware een appendix bij het opschrift en de gravure. Zij die plaats mogen nemen in de boot, zullen uiteindelijk ook in het gasthuis terecht komen gezien het feit dat dit de eindbestemming ervan is. Over het opschrift en de gravure kom ik later nog te spreken. De gasthuistekst is hier in elk geval duidelijk in een nieuw jasje gestoken, namelijk als een soort passagierslijst voor het schip van Sint Reynuyt.

De paratekst als wegwijzer

De hierboven reeds besproken vormgeving van de *Belacchende werelt* zegt ons wel degelijk wat over de betekenis die we aan de bundel moeten toekennen. Aangezien de *Belacchende werelt* veel luxer uitgevoerd is dan de twee eerder besproken bundels en de hierna nog te bespreken *Den verkeerden Hemel*, lijkt het er op dat Van de Venne een ander publiek voor ogen stond. Aan de vormgeving van de *Belacchende werelt*, inclusief haar gravures, omvang en het uitgebreide voorwerk, is namelijk veel aandacht besteed. Vermoedelijk was deze bundel dan ook bedoeld voor mensen die meer geld konden besteden aan de aanschaf van boeken en ook andere eisen daaraan stelden, zoals een meer verfijnde opmaak van het werk. Dit in tegenstelling tot de andere drie boekjes, die op een minder draagkrachtig publiek mikten. Zij zijn namelijk gedrukt op goedkoop papier en het lijkt erop dat men daarbij lak had aan een fraai uiterlijk. Deze boekjes lijken vooral bedoeld te zijn voor de snelle afzet.

Behalve dat de luxueuze vormgeving van de *Belacchende werelt* ons al veel vertelt over de aard van het werk, zit de bundel vol teksten die sturend kunnen werken bij de betekenisgeving van de inhoud ervan meer specifiek van de gasthuistekst. Zo heeft Van de Venne zijn bundel voorzien van een uitgebreid voorwerk, waarin hij uiteenzet wat dit boek de lezer kan bieden. Dit voorwerk bestaat uit een titelblad, gevolgd door de “Aen-Spraecke op de Voor-Tijtel” en het frontispice, het “Voor-Bedydsel” en de “Boeck-Sprake”. Binnen Genettes theorie over parateksten kunnen al deze afzonderlijke onderdelen van het voorwerk sturend werken bij de betekenisgeving van het hoofdwerk.

Naast het feit dat hij de bundel voorzien heeft van een omvangrijk voorwerk, heeft Van de Venne ook zo samenhangend mogelijk allerlei teksten in de kermisvertelling geschoven, die soms door middel van een overgangstekst een passende vorm krijgen binnen de bundel. Deze overgangsteksten zijn ook op te vatten als parateksten. Tot slot mogen zeker de afbeeldingen niet over het hoofd gezien worden, aangezien een graveur als Van de Venne die speciaal voor deze bundel gemaakt heeft.

Een eerste belangrijke paratekst betreft de titelpagina (zie afb. 7). Van de Venne wordt hier duidelijk als auteur genoemd en opgemerkt wordt dat de bundel is “verciert met Konst-rijcke Af-beeldingen”. De volledige titel luidt: “Tafereel van de Belacchende werelt en desselfs geluckige Eeuwe. Goed Rondt, met by-gevoegde Raedsel-Spreucken, aen-gewesen Boer-Achtige Eenvoudigheyt, op de Haegsche kermis”. Meteen blijkt hieruit de komische connotatie door het “belacchende”: de wereld moet ‘belachen’ worden (Van Vaeck, 1994, p. 619). Ook wordt gewezen op de boertige eenvoudigheid op de Haagse kermis die in de bundel

aan de orde komt. Het ‘boertige’ wordt vaak geassocieerd met het kluchtige en daarmee met het vermakelijke.³⁰ De titelgravure toont twee vrouwen: de een schildert en de ander schrijft. In het Latijn staat er hetzelfde als in het Nederlands, namelijk: “’t Is al goet, wat cunste doet”. In de kunst moet er vrijheid zijn en in de kunst mag en kan dan ook alles. Wellicht verdedigde Van de Venne hiermee het al eerder genoemde satirische karakter van de kermisvertelling.

Het voorwerk opent met de zogenaamde “Aen-Spraecke op de Voor-Tijtel” gevolgd door een frontispice, dat het “Tafereel van de Belacchende werelt” toont. Het frontispice is hiermee een soort ‘titelweergave’ en in het tafereel is dit te zien doordat twee figuren in de lucht een doek vasthouden met deze titel erop (zie afb. 1). Het Buitenhof in Den Haag is op deze prent afgebeeld. Iedereen kijkt naar Cupido, die balanceert op een wereldbol met een narrenkap op zijn hoofd. Dit publiek bestaat uit verliefde paartjes, bedelaars en vechtende vrouwen (Van Vaeck, 1994, p. 622-623). Het frontispice toont daarmee een kermissituatie zoals die ook beschreven wordt in de *Belacchende werelt*.

De “Aen-Spraecke” is grofweg op te splitsen in drie delen. Het eerste deel noemt behalve het roemrijke karakter van de *Belacchende werelt* ook de didactische pendant ervan: “Siet Kunste met gemak leert hier verscheyde Lien / Staeg inde Werelt gaen, staeg uyt de Werelt vlien” (†2r). Met andere woorden, de bundel kan de lezer leren hoe deze zich dient te gedragen in de wereld dan wel maatschappij.

Het tweede deel van de “Aen-Spraecke” geeft commentaar bij het hierboven genoemde frontispice waarin Cupido met een narrenkop op een wereldbol balanceert voor het publiek. In de tekst wordt opgemerkt dat “menig Hooft bedod [wert] uyt Liefdes Narre-kap”. Menigeen wordt dus een verliefde zot. Alle vrijers worden ook in de marginale glossen aangemerkt als “Liefde-Naren” (Van Vaeck, 1994, p. 626). De voorstelling op het frontispies sluit dan ook inhoudelijk goed aan bij de bundel. Liefde en de dwaasheid en wijsheid die hierbij komen kijken, spelen een belangrijke rol in dit werk. De Haagse kermis is namelijk een plek waar vrijers en vrijsters elkaar ontmoeten, er worden twee verliefde paartjes gevolgd door Reyn-Aert in het kaderverhaal van de *Belacchende werelt* en de bundel zit vol met lessen over de liefde voor deze doelgroep.

³⁰ Van Vaeck (1994, p. 620-621) besteedt ook veel aandacht aan de functies die aan de zinsnede “Goet Rondt” zouden kunnen worden toegekend. Zo zou het kunnen verwijzen naar het ronde van de wereld, naar de oprechte, goede weergave van jonkheer Reyn-Aert van de boeren op de kermis, of juist naar de boeren zelf die ‘ronduit’ leven. Tot slot zou het nog kunnen verwijzen naar de ongekunstelde manier waarop Van de Venne de Nederlandse taal inzet in deze bundel. Aangezien dit deel van de titel gegeven de interpretaties van Van Vaeck niet sturend werkt bij het beantwoorden van de onderzoeksvraag voor dit onderzoek, is het buiten beschouwing gelaten.

Ook in een ander deel van het voorwerk wordt de jeugd als lezersgroep genoemd. In de “Boeck-Sprake”, die volgt op het “Voor-Beduytsel” en die het einde vormt van het voorwerk, geeft het boek namelijk aanwijzingen over de beoogde lezers van de bundel en het beoogde effect ervan op de lezers. De “Boeck-Sprake” is namelijk gericht “aen de beluste Reden-Minnaers”, kortom, jonge vrijers die net de paden der liefde verkennen. De tekst vertelt de lezers over “hoe dat men Liefdt, en wert Gemindt”. De jeugd wordt namelijk nogal ludiek beschreven als “Mackers” met “los geschwier”. Het boek dat hier aan het woord is, probeert ze duidelijk te maken dat zij soms wel hun verstand moeten gebruiken in hun bloeiende jeugdige leven. De hoofdttekst van de *Belacchende werelt* vormt vervolgens een illustratie bij deze liefdeslessen uit de “Boeck-Sprake”. Jongeren die de prille liefde ontdekken, worden in de “Boeck-Sprake” als eerste doelgroep genoemd van de *Belacchende werelt*. Daarnaast noemt de “Boeck-Sprake” nog een andere groep die de bundel kan aanspreken, namelijk zogenaamde “Belacchers”. Dit zijn mensen die vooral veel plezier maken in het leven. De bundel gaat namelijk niet alleen maar over verliefd zijn en lessen rondom het huwelijk, maar is ook een morele reflectie van de wereld die “met Gunst te koop [is]”. De lezer kan zo reflecteren op zijn of haar eigen gedrag en dit eventueel veranderen. Uit de “Boeck-Sprake” blijkt dan ook het moraliserende karakter van de *Belacchende werelt*. De twee geëxpliciteerde doelgroepen van de bundel kunnen er namelijk beide iets van leren. Vooral voor jongelui biedt het werk leerzame handvaten voor een succesvol liefdesleven.

In het tweede deel van de “Aen-Spraecke” komt er een tweedeling naar voren waarin dit moraliserende, dat in de “Boeck-Sprake” te zien is, wordt afgezet tegen het komische karakter van de bundel. Hoewel we de *Belacchende werelt* ons leert hoe we ons moeten gedragen, kunnen we ook lachen om de kermisvertelling het boek, zoals blijkt uit de volgende passage:

Siet hoe de Boersche leugt belacht, met soete Grillen,
 Al die ook, nu of dan, veel goet om quaet verspillen.
 Siet wie daer blijft vergist, en van Geluk ontbloomt,
 Wat aerdig is geweest moet al na Reyn-uyts Boot. (†2r)

Er wordt hier een directe link gelegd met de gasthuistekst. Sint Reynuyt wordt immers genoemd bij de boerse mensen die veel verspillen om kwade zaken en hij is weergegeven in de bijbehorende gravure (zie afb. 4, zie afb. 1). De gasthuistekst beschrijft ook mensen die dergelijk slecht gedrag vertonen. Uit beide teksten blijkt ook dat er een moraliserende

boodschap verbonden is aan deze Sint Reynuyt en zijn boot. Het opschrift van de gasthuistekst luidt namelijk als volgt:

Om dese Eenwe voor te draghen den Dool-wegh, daer veel gissers op struyckelen,
en spartelen uyt hunne wel-vaert, tot een haveloos qualijck-varen: in alsulcke
maniere van doen als hier wert verthoont; om yder afkeerigh te maecken, die alreede
den aen-vanck hebben ghedaen om te geraken in de Boot van Reyn-uyt. (V3v)

Uit de gasthuistekst blijkt namelijk de “Dool-wegh” – een weg vol dwaling – waar velen op terechtkomen die hun welvaart hebben verloren door hun gedrag, dat getypeerd wordt als een “haveloos qualijck varen”. De gasthuistekst beschrijft wat dit foute gedrag is “om yder afkeerigh te maecken”, om zo mensen te waarschuwen en van zulk gedrag te weerhouden. De tekst is daarmee niet alleen duidelijk moraliserend, blijkens dit opschrift bij de gasthuistekst, maar kan ook nog eens corrigerend werken: zij die reeds zulk gedrag vertonen kunnen blijkens dit opschrift er zo afkerig van worden, dat zij weer op het juiste pad komen.

De gravure van Sint Reynuyt die de gasthuistekst inleidt, stuurt eveneens aan op een moralistische lezing. Over die prent kom ik hieronder nog te spreken. Feit is in ieder geval dat de “Aen-Spraecke” al het moralistische van Sint Reynuyt aanstipt en hiermee een directe link legt naar de parateksten die voorkomen bij de gasthuistekst, waarin deze Reynuyt ook opduikt. Deze spotheilige is ook afgebeeld op het frontispice op †2v en aangezien de “Aen-Spraecke” daarbij een soort toelichting vormt, is er ook een link naar deze twee componenten van het voorwerk. Het frontispice toont een kermisituatie waar de boeren “veel goet om quaet verspillen”, zoals de “Aen-Spraecke” stelt. Zij vertonen slecht gedrag en zullen dit uiteindelijk moeten bekopen in de gasthuistekst, aangezien zij daarin als afgevaardigden voor een reis met de boot genoemd zullen worden. Hun gedrag kan immers tot totale berooidheid leiden.

Nadat deze link met de gasthuistekst is gelegd, spoort het derde deel van de “Aen-Spraecke” de lezer tenslotte aan om de bundel te gaan lezen. Tegelijkertijd wordt hier het gemakkelijke dat het boek kan bieden benadrukt: “Siet! Gy, die zijt geneygt met vreugden hier te lesen, / Lacht vrolijk als het dient. So ‘tmoet belacchend wesen” (†2r). Toch wordt daarna duidelijk dat dit komische wel in dienst staat van het moralistische of didactische van de bundel, want hierna volgt: “Siet wat hier is bedacht. Vatt Redens soet vermaen” (†2r). Het redelijke van de bundel mag dus beslist niet naar de achtergrond verdwijnen.

Een andere belangrijke paratekst die aansluit bij het humoristische karakter van de bundel dat de “Aen-Spraecke” noemt, is het “Voor-Beduytsel”, het tweede deel van het

voorwerk, en dat zich uitdrukkelijk richt tot “den Neder-Duytschen Leser”. Hierin wordt meteen het humoristische aspect van de bundel aangestipt met de zin: “Om te lacchen komt hier, voor de Kunst-lustighe Aenschouwers, een nut ende vermakelijk Tafereel”, want onze huidige wereld is “soo gansch Belacchelijck” (†3r). Tegelijkertijd wordt de bundel ook “nut” (nuttig) genoemd. Via een anekdote over de altijd lachende filosoof Democritus wordt “de ridicule handel en wandel van de oude wereld [...] geïllustreerd” (Van Vaeck, 1994, p. 600). Men zou de eigen tijd beter leren begrijpen wanneer men het boek leest. In deze tekst wordt dan ook het contrast tussen het nuttige en het vermakelijke aangestipt, ook door Van de Venne zelf. Hij noemt bijvoorbeeld nog andere bundels die vooral een humoristisch doel dienden en plaatst zo de *Belacchende werelt* ook in die reeks. Daarnaast zegt hij nog dat “het tijdt [is] wat te lacchen”.

De bundel kan de lezer volgens Van de Venne ook nog wat leren, maar mocht iemand daar geen behoefte aan hebben, dan kan die daar aan voorbijgaan, zo blijkt uit het volgende citaat: “Die gheen Reden-Spijse kan her-knaeuwen, mach sich laten gherieven met laffe Kermis-Koeck-Kost” (2†r). Men kan het dus ook bij het luchtige kermisverhaal houden en zo aan het *utile*, dat voor iedereen wel in de bundel besloten ligt, voorbijgaan. Het “Voor-Beduysel” eindigt als volgt:

Het zijn goede Saken datmen Dwaesheynt kent om
deselve te schouwen op de Werelt; Ende ‘tis niet
quaet datmen ’t Quade weet, om alle feylen te kun-
nen mijden in de ydele Omme-Swier des Levens. (2†2r)

Uit dit besluit spreekt heel sterk het moralistische karakter van de bundel: men kan hieruit leren wat dwaasheid en wijsheid zijn in deze wereld en zo fouten vermijden in de zogenaamde zwier van het leven. Dit besluit doet direct denken aan de gasthuistekst, die, ontdaan van de ironie, het verkeerde gedrag beschrijft om zo te voorkomen dat men tot de bedelstaf geraakt. Vervolgens merkt Van de Venne in dit “Voor-Beduysel” op dat de bundel “Elck voor wat Elck bevat” (2†3v). Nogmaals wordt benadrukt dat iedereen lering uit deze bundel kan putten. Tot slot stelt hij de personages van het kermisverhaal voor en eindigt hij met een besluit, waarin hij het vermakelijke en het moralistische samenpakt:

Leert alle verkeertheyt keeren, wendt alles wat Deugdt afwendt, duydet Goedt,
als’t geen Quaedt beduydt, Besluyt ten besten dat voor de Werelt is ten besten.
OM TE LACCHEN. (2†4r)

Niet alleen wordt nogmaals het onderscheid tussen goed en kwaad aan de orde gesteld, ook blijkt uit dit besluit dat de bundel kan leren hoe men het kwaad kan afwenden. Tegelijkertijd bevat de bundel niet alleen maar een moreel handvat om een zo goed mogelijke wereld te creëren, maar is het boek ook “om te lacchen”.

Het omvangrijke “Voor-Beduysel” toont het spanningsveld dat in de bundel besloten ligt, namelijk dat tussen *utile* en *dulce*. De bundel biedt zowel lering als vermaak en de lezer kan zelf bepalen of hij zich openstelt voor beide of dat hij slechts het vermakelijke kermisverhaal wil lezen. Hetzelfde blijkt uit de andere teksten in het voorwerk.

Andere parateksten zijn de teksten die op iedere bladzijde van de bundel in de marge staan. Op sommige pagina's komen ze vaker voor dan op andere. Soms zijn het korte opmerkingen, zoals “Deckje Geckje”, andere keren langere zinnen of zinsdelen die daadwerkelijk commentaar leveren bij de tekst op dat blad. In het laatste geval wordt vaak de moralistische of didactische boodschap van de tekst versterkt. Dit geldt ook voor de twee bewerkte teksten over bedelaars uit de eerste twee delen van *Der fielen vocabulaer* en bij het bewerkte vierde deel uit diezelfde bundel, namelijk de gasthuistekst. Zo staan er op alle pagina's die de gasthuistekst in de *Belacchende werelt* beslaat teksten in de marge.

Deze glossen in de marge van de gasthuistekst versterken de boodschap ervan dat je je beslist niet dient te gedragen zoals zij die naar het armenhuis verbannen worden. Zo zou de gasthuistekst volgens de marginale glossen dienen om “menschelijke Sinne-driften” en de “sonderlinge mis-vallen vlijtig aen te Wijsen” (V4r). De tekst zou bedoeld zijn “op dat niemant soude verdoolen uyt den rechten wegh des wel-varens” (X1v). en om “alle kromme wegen aen te wijsen, daer ‘teynde van veele soeckelingen, micket op de ruyme Boot van Reyn-uyt” (X1v), die allerlei lastschoppers in zijn schip opneemt om ze te brengen naar “den Baes en Baesinne van het Rijkelijcke arme Gast-huys” (X2r). Het gasthuis wordt hier afgeschilderd als een plek waar de “leuy en lichte Schuyt” terecht komt, zogezegd mensen die het niet zo nauw nemen met de moraal.

Nog specifieker blijkt het zeer moralistisch-didactische doel van de gasthuistekst uit een glos waarin staat dat deze bedoeld is “om te leeren, Quaet af-weeren” (X2r). Men kan leren hoe men een goed leven leidt om zo “op sijn eyghen bedt te sterve, gerust, om rust” (X2r). Tegelijkertijd staan er ook bij de gasthuistekst soms gekke rijmwoorden in de marge, zoals “Nootbloot, Blootnoot?” (X2v) en “Smeer-huys, Deer-kluyt” (X3r). Desondanks onderstrepen de glossen voornamelijk het moralistisch-didactische doel van de gasthuistekst, waaraan men zeker niet voorbij mag gaan. De tekst kan als wegwijzer dienen in het leiden van een goed leven om zo “met rechtveerdigheyt door de Bultighe Beschreyende Werelt te raken,

die men nochtans Belacchelijke noemt, om dieswille de selve somtijts so dapper benart is met lijdige veel verader-vallen” (X3v). De lezer moet er dus voor waken niet in het gasthuis te belanden: “laet de Lichte Vracht het Gast-huys beswaren” (X3v).

Tot slot dient de aandacht gevestigd te worden op de in totaal dertien gravures, inclusief de titelgravure. Vermoedelijk heeft Van de Venne deze speciaal voor deze bundel ontworpen en hieraan zal beslist een kostenplaatje hebben gehangen. Het voert echter te ver om alle gravures in de bundel te bespreken. Hieronder zal ik mij beperken tot de gravure van Sint Reynuyt die voorafgaat aan de gasthuistekst, omdat die mede inzicht kan verschaffen in hoe de gasthuistekst binnen deze bundel gefunctioneerd heeft.

Hoewel de gasthuiseigenaar en zijn vrouw nog steeds aan het woord zijn in de gasthuistekst in de *Belacchende werelt*, wordt die nu ingebed in de voorstelling van de boot van Sint Reynuyt (zie afb. 4). Interessant om hierbij te noemen is dat in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* een tekst voorkomt over Sint Reynuyt en de pelgrimage tot deze spotheilige. Deze tekst gaat echter niet vooraf aan de gasthuistekst in deze bundel, dat is namelijk een tekst over de pelgrimage tot Sint Hebriet, een vergelijkbare spotheilige die eveneens staat voor totale berooidheid. Ook de vierde bundel, *Den verkeerden Hemel*, bevat een tekst over Sint Reynuyt, maar staat los van de gasthuistekst, waarover in het vijfde hoofdstuk meer. Het motief van Sint Reynuyt komt met andere woorden in maar liefst drie van de vier bundels voor waarin de gasthuistekst is overgeleverd en zal dus niet onbekend geweest zijn bij de lezers.

In de *Belacchende werelt* is de gasthuistekst dus wel ingekaderd in de traditie van Sint Reynuyt door zowel de affichering van de tekst, die hierboven al aangestipt is, als door de gravure (zie afb. 4). Hierop is de heilige zelf afgebeeld met een omgekeerde emmer op zijn hoofd, wat staat voor totale berooidheid. Achter hem zijn allerlei mensen te zien die op zijn boot mee zullen varen als ‘volgeling’. Dit zijn armoedzaaiers die hun kapitaal erdoor jagen met drank, vrouwen en kansspelen.

Het motief om marginalen te verbannen, zij het door een reis met een schip, zij het door rechtstreekse verbanning naar een plek zoals het gasthuis, komt vaker voor in teksten en op afbeeldingen. Zo bestaat er een vergelijkbare prent van Sint Reynuyt, afkomstig uit circa 1520, die wordt toegeschreven aan Aertgen van Leyden (zie afb. 2). Die bevat een onderschrift waarin groepen mensen opgesomd worden die aan boord moeten komen en die zijn ook – meer of minder identificeerbaar – afgebeeld op de prent. Net als bij de gasthuistekst

gaat het om lui die allerlei soorten ondeugden vertonen.³¹ Dat het schip van Sint Reynuyt afgebeeld is, blijkt uit het rijmtekstje erboven staat en waarvan de inhoud niets aan duidelijkheid overlaat:

Dit scip is seer wel bekend
Twert versocht doer zijn vertuyt
Tes ghenaemt quaet regement
Dwelck vaert na sinte Reynuuyt

Welkom zijn dus zij die “quaet regement” (slecht gedrag) vertonen. Dat het om mensen met moreel verwerpelijk gedrag gaat blijkt ook uit de vaarrichting van de boot: die vaart namelijk achterstevoren. De prent van Aertgen van Leyden toont allerlei details, zoals dobbelstenen en een omgekeerde drinkkan, die tonen welk gedrag kenmerkend is voor de opvarenden.

Duidelijk is dat prenten met het schip van Sint Reynuyt een moralistische boodschap dragen: zij die laakbaar gedrag vertonen worden ontboden om erop plaats te nemen. Het is dus veelzeggend dat de gasthuistekst in deze moralistische voorstelling wordt ingekaderd. De passagiers van de boot van Sint Reynuyt hebben immers dezelfde eindbestemming als degenen die de rechte weg naar het gasthuis opgaan. Hun gedrag zal leiden tot totale berooidheid.

De *Belacchende werelt* van Van de Venne kan blijkens de parateksten gezien worden als een verrassend vermakelijk, moraliserend en eveneens didactisch kleurenpalet van volk dat onverstandig gedrag laat zien. Zij tonen dat de lezer lessen kan putten uit de bundel, maar lang niet altijd liggen deze er dik bovenop of worden ze expliciet aangestipt in de tekst. Soms moet hiervoor worden uitgeweken naar de glossen in de marge of moet men op de hoogte zijn van de traditie van Sint Reynuyt en de inkadering van de gasthuistekst daarbinnen weten te duiden. De ene lezer zal het werk mogelijk oppervlakkiger hebben gelezen dan de andere. Dit is ook precies wat naar voren komt in het “Voor-Beduytsel”: hoewel de bundel voor iedereen lering kan bieden, hoeft niet iedereen hier per se een les uit te halen. Men kan het boek ook gewoon als ontspannende en of vermakelijke lectuur lezen. Ook de gasthuistekst is nog steeds vermakelijk, aangezien het gebruik van ironie en omkering in de versie in de *Belacchende werelt* niet verdwenen zijn. Dit past volgens Porteman en Smits-Veldt binnen de *Belacchende werelt* met haar satirische karakter en humoristische taalgebruik. Hierop aansluitend merken

³¹ Van deze prent bestaan twee verschillende exemplaren: een met een Nederlands onderschrift en een met een Franse tekst. Het exemplaar met de Nederlandse tekst wordt bewaard in het Ashmolean Museum in Oxford. Het tweede exemplaar met de Franse tekst wordt in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bewaard. Naar deze prent is veel literatuuronderzoek gedaan. Zie hiervoor Burger, 1931, p. 209-221.

zij op dat de *Belacchende werelt* “de dichterlijke tegenhanger [biedt] van Van de Vennes befaamde grisailles, waarin de uitbeelding van de grijze wereld van ’s werelds marginalen via de karikature tekenstijl en korte dubbelzinnige, spreukmatige onderschriften tot amusement strekte van de weldenkende burger” (2008, p. 426-427). De uitbeelding van het kermisvolk en hun wangedrag zal dus een komisch effect hebben gehad, wat haaks staat op hoe Van de Venne op weerzinwekkende wijze bijvoorbeeld bedelaars wist neer te zetten in zijn gravures (Gelderblom e.a., 1985, p. 27). Volgens Porteman en Smits-Veldt heeft het “satirische taalamusement” veeleer de boventoon van het werk gevoerd dan de “moraliserende waarschuwingen” die “het arbeidsethos en de eerlijkheid in het licht zetten (2008, p. 427). Ook zij ontkennen echter niet het tweeledige karakter van de bundel dat ook uit de parateksten spreekt.

5 *Een excerpt in Den verkeerden Hemel*

In zijn dissertatie noemt Van Vaeck een vierde bundel waarin de gasthuistekst is overgeleverd, namelijk *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh* die rond 1650 verschenen zou zijn, en waarvan we maar één exemplaar kennen (1994, p. 847-848). In wezen staat de gasthuistekst echter in een ander drukwerkje dat onderdeel is geworden van het door Van Vaeck bedoelde boekje, namelijk *Den verkeerden Hemel*.

De exemplaren van *Den verkeerden Hemel*

Den verkeerden Hemel is niet alleen bekend uit *De vermakelijckheyt selfs*. Blijkens zoekopdrachten in de STCN heeft dit drukwerkje ook afzonderlijk gecirculeerd. Er zijn naast het in *De vermakelijckheyt selfs* opgenomen exemplaar vier exemplaren van een afzonderlijke uitgave overgeleverd, waarvan er twee incompleet zijn. Deze worden bewaard in Den Haag, Amsterdam en Leiden.³² De STCN geeft geen aanwijzingen of het bij deze afzonderlijke exemplaren om dezelfde druk gaat als bij het exemplaar dat is opgenomen in *De vermakelijckheyt selfs*, maar vermeldt wel dat het gaat om een druk van voor 1641. Of het om dezelfde druk gaat als die in *De vermakelijckheyt selfs* is onduidelijk en ook Buisman biedt hierover geen duidelijkheid. Hij dateert *Den verkeerden Hemel* zonder nadere toelichting rond 1660 (1960, art. 1874), maar dit lijkt niet congruent met het gegeven dat hij *De vermakelijckheyt selfs* situeert rond 1650 (1960, art. 2322).

De vier losse exemplaren van *Den verkeerden Hemel* zijn voor dit onderzoek niet bekeken en om deze reden heb ik mij voor een beschrijving van dit boekje gericht op de beschrijving ervan in de STCN. Die geeft als bibliografisch formaat in-quarto. Het bibliografische formaat van *Den verkeerden Hemel* wijkt daarmee af dat van de katernen die aan dit werkje voorafgaan in *De vermakelijckheyt selfs* die in duo decimo-formaat gedrukt zijn, met een bladgrootte van 13,2 bij 17,3 centimeter.³³ In werkelijkheid zijn de boekjes nagenoeg even groot, tenminste het exemplaar van *Den verkeerden Hemel* dat is opgenomen in *De vermakelijckheyt selfs*. De precieze afmetingen van de afzonderlijke exemplaren van *Den verkeerden Hemel* zijn onbekend.

Den verkeerden Hemel was maar een dun boekje. Zoals deze bundel voorkomt in *De vermakelijckheyt selfs*, telt deze 24 bladen, verdeeld over zes katernen (A-F), die elk vier

³² Amsterdam: UB, 2397 G 3; Leiden: UB, THYSPF 4423; Leiden (incompleet): UB, 1147 A 42; 's-Gravenhage (incompleet): Koninklijke Bibliotheek, pflt 1927

³³ Van de andere drie beschreven bundels, respectievelijk *Der fielen vocabulaer*, *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en *Tafereel van de Belacchende werelt*, zijn de afmetingen niet vermeld, omdat die onbekend zijn. Voor de beschrijving hiervan is gebruik gemaakt van online fascimiles waarbij geen afmetingen vermeld staan.

bladen beslaan. Met uitzondering van een tekst is het werk gedrukt in een gotische letter. De tekst “Van de Werelt in sich selfs” is namelijk gedrukt in romein. Ook is een Romein gebruikt voor de namen van groepen bedelaars in de dialoog tussen Klaes en Jan. Dat het bij *Den verkeerden Hemel* gaat om een ingevoegde bundel in *De vermakelijckheyt selfs* blijkt niet alleen uit het feit dat het boekje ook afzonderlijk gecirculeerd heeft, maar ook uit het gegeven dat het werk een eigen titelblad heeft en het opnieuw beginnen van de katernsignering.

Inhoud van *Den verkeerden Hemel*

Den verkeerden Hemel bestaat in totaal uit vijf teksten. Het boekje begint met twee visioenen. Deze worden gevolgd door een dialoog tussen Klaes en Jan over bedelaarsbedrog. Op de pagina waar deze tekst eindigt, staat nog een kort excerpt van de gasthuistekst gedrukt. *Den verkeerden Hemel* sluit af met een beklag van dichters die in de hel verkeren.

Niet alleen de gasthuistekst is een oude bekende in deze bundel. De dialoog tussen Klaes en Jan kwam ook voor in een andere vorm in eerder besproken bundels, namelijk in *Der fielen vocabulaer*, waar het een opsomming is, en het *Tafereel van de Belacchende werelt*, waarin het een gesprek met de Oude Noem-boud betreft. In *Den verkeerden Hemel* heeft de tekst de vorm van een dialoog tussen Klaes en Jan, waarbij Klaes aan Jan vraagt wat voor type bedelaars met een bepaalde term wordt bedoeld, waarna Jan de bedelaars en hun gedrag beschrijft. Een dialoog tussen ene Claes en Jan is ook opgenomen in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, maar daarin worden geen bedelaars beschreven.

Positie en inhoud van de gasthuistekst in *Den verkeerden Hemel*

In *Den verkeerden Hemel* is van de gasthuistekst niets meer over dan een kort excerpt, dat precies op de laatste pagina van de dialoog tussen Klaes en Jan lijkt te passen als mogelijke bladvulling. Ook in de eerder besproken bundels kwam de tekst namelijk vaak voor in combinatie met teksten over bedelaars. De sterk ingekorte gasthuistekst beschrijft, zonder inleiding, slechts zestien groepen die naar het armenhuis moeten gaan. Het gaat echter nog steeds om verkwisters en genotzuchtigen, domme handelaren, dronkenlappen, bedriegers, bedelaars, kermisgangers, toneelspelers en bordeelhouders.

Het excerpt van de gasthuistekst in *Den verkeerden Hemel* is terug te vinden in de bijlagen 3 en 4. Zoals deze bijlagen tonen, gaat het vermoedelijk terug op de gasthuistekst van een druk van *Veelderhande geneuchlijcke dichten*. Dit is vooral te zien aan de zin “Eyndelijck alle die ’t Hinnen-Ey voor het Gansen-Ey kiezen”. Deze groep komt ook voor in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, maar ontbreekt in *Der fielen vocabulaer* (zie bijlage 3)

en eveneens in de *Belacchende werelt*, waarmee de tekst sowieso weinig zinnen gemeenschappelijk heeft (voor de vergelijking met *Den verkeerden Hemel*: zie bijlage 4).

Toch merkt Van Vaeck (1994, p. 800) op dat de zinsopbouw, beginnend met “Alle die...”, vermoedelijk aan Van de Venne ontleend is. De bewerker was dus mogelijk ook bekend met de gasthuistekst in de *Belacchende werelt*. Een sluitende vergelijking tussen de eerder besproken versies van de gasthuistekst in de drie andere bundels en het excerpt in *Den verkeerden Hemel* blijft uit, aangezien er slechts zestien groepen genoemd worden en de bewerker daarvan ook nog regels zelf toegevoegd lijkt te hebben.

De paratekst als wegwijzer in *Den verkeerden Hemel*

Aangezien *Den verkeerden Hemel* als apart drukwerk gecirculeerd heeft, dienen de parateksten van deze bundel afzonderlijk behandeld te worden van die van het toegevoegde eerste deel van *De vermakelijckheyt selfs*. De eerste belangrijk paratekst is het eigen titelblad van *Den verkeerden Hemel* (DVH, A1r). De titel, “Den verkeerden Hemel, voor de Deurwaerders, Boere-plagers, Bloet-suypers, en andere quade Christenen”, is al veelzeggend, zeker in combinatie met de houtsnede op dit titelblad. Die verkeerde hemel is namelijk de hel en alle genoemde groepen in de titel zullen daar terecht komen. Afgebeeld is de hellemond met daarin de duivel. Onderin die hellemond zien we zondaars die lijden in de hel. Ook staat de duivel in vermomming voor de hellemond, echter herkenbaar aan zijn geitensik, staart en bokkenpootjes. Hij poogt een groepje mensen mee te lokken, zoals de duivel mensen verleidt tot zonden. Deze houtsnede toont dan met andere woorden de hel die de titel impliceert en precies de daarin genoemde groepen worden door de vermomde duivel verleid. Blijkens deze parateksten heeft *Den verkeerden Hemel* dan ook een morele inslag: het toont welk gedrag leidt tot opsluiting in de hel, een plek waar je niet terecht wilt komen.

Dit morele aspect van de titel met de afbeelding op het titelblad contrasteert echter met het vermakelijke, wat twee andere parateksten op het titelblad lijken te impliceren. Zo wordt *Den verkeerden Hemel* geafficheerd als “vermakelijck ende gheneughlijck om te lesen”. Dit benadrukken van het vermakelijke karakter was ook al te zien in de titel van *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en de affichering van de teksten in die bundel. De paratekst onderaan, het impressum, bevat zowel het morele als het humoristische aspect dat de bundel blijkens dit titelblad in zich lijkt te dragen. Het boekje is namelijk “gedruckt tot voordeel van de Goede, ende nadeel vande Quade, in’t Jaer van de Rekeninghe der Maenden”. Men kan leren wat goed en kwaad gedrag is en daarmee zijn voordeel doen. Tegelijkertijd volgt er daarna in dit impressum een vrij ironische noot, omdat dit werkelijk niets zegt over het jaar waarin de druk

verscheen. Het jaar is namelijk het totaal van 12 maanden, zo zegt dit deel van het impressum. Dit is een typisch voorbeeld van het inzetten van humor.

Direct onder de titel op dit titelblad lijkt de lezer een glimp op te vangen van de uitgever van deze bundel. De teksten in deze bundel zouden namelijk als gezamenlijk visioen verschenen zijn aan ene D.F.D.Q. Uit een zoekopdracht in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag blijkt dat zij denken dat deze initialen staan voor Don Francisco de Queveda (ook gespeld als Quevedo).³⁴ Toch wordt *Den verkeerden Hemel* vaak in verband gebracht met de drukker Isaac Burchoorn, die ook Van de Vennes werk drukte. De Koninklijke Bibliotheek noemt *Den verkeerden Hemel* in hun catalogus een “bewerking van een deel van Francisco de Quevedo’s *Seven wonderlycke ghesichten* toegeschreven aan Isaac Burghoorn”. Van Vaeck (1994, p. 797) merkt op dat de houtsnede van dit titelblad namelijk identiek is aan een houtsnede die gebruikt is voor een ander werk dat door Burchoorn gedrukt is. Daarnaast wordt de laatste tekst afgesloten met de initialen I.B., die kunnen staan voor Isaac Burchoorn.

Wellicht was Burchoorn, aldus Van Vaeck, naast de verzamelaar van de stukken in *Den verkeerden Hemel* wellicht ook wel de auteur of in ieder geval bewerker van de teksten. Een andere aanwijzing hiervoor is dat boekjes met een vergelijkbare inhoud als *Den verkeerden Hemel* deel uit maken van het fonds van Isaac Burchoorn (Van der Aa, 1855, p. 1571-1572). Daarnaast blijkt uit de studie van Van Vaeck (1994, p. 847) dat Burchoorn vaker teksten van Quevedo bewerkte.³⁵

Den verkeerden Hemel bevat naast het titelblad, dat zowel een moralistische als humoristische toon zet, nauwelijks sturende parateksten. Zo is de affichering van het excerpt van de gasthuistekst in deze bundel weinigzeggend. Het waarschuwend of moraliserende karakter van de opschriften bij deze tekst in de eerder besproken bundels is hier volledig verdwenen. De opsomming wordt ingeleid met de zin “De rechte wegh nae ‘tGast-huys welcke is leggende in de Zuyder-hoeck alwaer dese nae-volgende sorgeloose Licht-harten vergadert zijn” (*DVH*, F3v). In principe is dit een vrij descriptieve affichering. De hierna genoemde groepen nemen het niet zo nauw en gaan zorgeloos door het leven. Zij hebben zich verzameld in de “Zuyder-hoeck”, wat we niet letterlijk moeten nemen. Men situeert de vergaderplaats van de dwazen in een bepaalde hoek, in dit geval in het zuiden. Dit heeft vooral de functie van humor en bevat mogelijk onderhuids een bepaalde moraal.

³⁴ Zie ook Buisman, 1960, art. 1874.

³⁵ Zie voor het verdere fonds van Isaac Burchoorn: Van der Aa, 1855, p. 1571-1572. Voor de titels die Burchoorn bewerkt heeft van Quevedo: zie Van Vaeck, 1994, p. 847.

Dit idee dat het bedrieglijke volk zich op bepaalde plekken verzamelt, is ook te zien in het opschrift van de tekst die voorafgaat aan de gasthuistekst, namelijk de dialoog tussen Klaes en Jan:

De vragende Klaes en d'antwoordende Ian, aen-gaende de listighe Bedriegeryen der verscheyde Bedelaren, welcke haer selven soo in Hollandt, Brabant als in Duytslandt zijn onthoudende (DVH, F1r).

Behalve dat hieruit blijkt dat de tekst de lezer kan leren hoe verschillende bedelaren de mensen bedriegen, leren we dat je ze overal aantreft, maar van een strikte 'zuidelijke hoek' wordt ditmaal niet gesproken.

Den verkeerden Hemel lijkt een drukwerkje geweest te zijn met een tweeledig doel. Met name het titelblad toont dit. Het werkje toont niet alleen wie er in de hel, ook wel de verkeerde hemel, terechtkomen, maar ook welk gedrag hen daar gebracht heeft. Tegelijkertijd lijkt deze bundel ook een vermakelijk doel te hebben gehad door in te spelen op ironie en omkering die ook in de andere bundels te zien was en in het licht van Bahktins 'vrolijke cultuur' geplaatst kan worden.

Het exemplaar van *De vermakelijckheyt selfs*

Den verkeerden Hemel is opgenomen in *De vermakelijckheyt selfs*, waarvan slechts één exemplaar bekend is dat nu bewaard wordt in Amsterdam.³⁶ Van deze bundel wordt een korte beschrijving gegeven door Buisman (1960, art. 2322). De STCN kent de titel van de bundel wel, maar geeft geen beschrijving. Het impressum van *De vermakelijckheyt selfs* bevat geen plaats of jaar van uitgave en ook de uitgever wordt niet vermeld. Buisman dateert de druk zonder nadere toelichting rond 1650. Het gaat om een klein, dun en kwetsbaar boekje, waarvan het deel dat aan *Den verkeerden Hemel* voorafgaat in duo decimo formaat gedrukt is. Momenteel zit *De vermakelijckheyt selfs* als geheel in een vermoedelijk negentiende-eeuwse kartonnen band. De teksten die voorafgaan aan *Den verkeerden Hemel* zijn volledig gedrukt in een gotische letter, met uitzondering van een zinnetje onderaan het einde van de tekst over Sint Reynuyt. Hierover kom ik nog te spreken.

Dit deel van het boekje bestaat uit vijf katernen van elk vier bladen met de signaturen § tot 5§, te samen 20 bladen. Alleen is het tweede blad van het eerste katern aangeduid met A2 om vervolgens op het derde blad verder te gaan met §3. Deze afwijkende signering kan te

³⁶ Amsterdam: UB, OTM 061 4353

maken hebben met het titelblad van *De vermakelijckheyt selfs* waarop de inhoudsopgave van het composiet als geheel staat. De totale omvang komt dan op 11 katernen, met in totaal 44 bladen.

Inhoud van *De vermakelijckheyt selfs*

De inhoudsopgave het titelblad vermeldt in totaal acht teksten, waaronder ook de teksten uit *Den verkeerden Hemel*. De teksten staan daar echter in een andere volgorde dan die waarin de teksten voorkomen in deze samenvoeging van de twee bundels. De volledige inhoudsopgave en de volgorde waarin de teksten in de bundel voorkomen is opgenomen in bijlage 1. Het gedeelte dat voorafgaat aan *Den verkeerden Hemel* bevat drie teksten. De eerste is een dialoog tussen de bonet en het hoofd, gevolgd door een tekst over de Abt van Suyp-op en vervolgens besluit dit deel met een tekst over het leven van Sint Reynuyt.

De paratekst als wegwijzer in *De vermakelijckheyt selfs*

De vermakelijckheyt selfs, ofte *alle-mans gadingh* biedt als toegevoegd deel aan *Den verkeerden Hemel* niet veel paratekstuele aanwijzingen. Zo zeggen de teksten zelf nauwelijks iets over de betekenis van het toegevoegde deel. De enige concrete paratekst is de eindzin onderaan de tekst over Sint Reynuyt en zijn pelgrimage tot Sint Hebriet. Aangezien deze heilige en zijn pelgrimage ook in de andere drie bundels waarin de gasthuistekst is overgeleverd een grote rol spelen, zij het in combinatie met het gasthuis of niet, mag deze zin niet onbesproken blijven. Wie zich namelijk naar Reynuyts levenswijze richt, is de totale berooidheid nabij, met het gasthuis tot gevolg. Waar de gasthuistekst in deze bundel voorkomt in *Den verkeerden Hemel* en de Reynuyttekst in het later voorgevoegde deel, vormt deze eindzin bij de tekst over Sint Reynuyt wel het einde van dit latere deel. Ze komen echter niet samen voor. Toch doet de eindzin van de Reynuyttekst wel bellen rinkelen. Het tekstje luidt “Iongmans, letter op” (DVS, 5§4v) en lijkt jongemannen te willen waarschuwen om niet dergelijk gedrag te vertonen. Dit doet gelijk denken aan de toevoegde rijmtekstjes bij de gasthuistekst in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, waar de waarschuwing ook gericht is tot de jongelui.

Het later toegevoegde deel aan *Den verkeerden Hemel*, waarmee het *De vermakelijckheyt selfs* vormt, bevat verder geen paratekstuele aanwijzingen. Het titelblad bevat wel voornamelijk aanwijzingen over de functie van de bundel als geheel (zie afb. 8) (DVS, A1r). Het duidt vooral op een vermakelijk karakter. De titel luidt namelijk “De Vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans Gadingh / Bestaende uit dese achter-een-volghende

Genoeghelijckheden”, waarna de inhoudsopgave volgt. De teksten worden wederom aangeduid als plezierige teksten door het woord “Genoeghelijckheden”, wat al snel, evenals bij *Den verkeerden Hemel* de bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten* in de herinnering roept. Onder de inhoudsopgave, die eveneens doet denken aan die uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, wordt over de teksten in bundel meteen gezegd dat “Alles seer aerdigh en kluchtigh voor-gestelt” is. De teksten zijn dus vooral bedoeld ter humor en vermaak. Het impressum, hier een spotimpressum, onderschrijft het lachwekkende karakter van de bundel, want dit luidt: “Gedruckt voor alle de gene die liever lacchen dan schreyen, in ’t Iaer van 364 dagen, en even soo veel nachten”. Dit impressum lijkt op die in *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en *Den verkeerden Hemel*, aangezien dit impressum niets zegt over de plaats en het jaar van uitgave. De drukker wilde vermoedelijk anoniem blijven. De titelpagina toont in ieder geval dat de toon van het composiet bijzonder vermakelijk en tamelijk spottend van aard is.

Al met al kan geconcludeerd worden dat het eigenaardige *De vermakelijckheyt selfs*, een composiet van *Den verkeerden Hemel* en andere teksten, vooral een vermakelijke inslag gehad lijkt te hebben. Het titelblad met de inhoudsopgave van *De vermakelijckheyt selfs* onderstreept dit humoristische karakter. Tegelijkertijd zit er in het overgrote deel van de bundel, namelijk *Den verkeerden Hemel*, blijkens het afzonderlijke titelblad ook wel degelijk een moraliserende noot. Dit is bijvoorbeeld ook te zien bij de tekst over Sint Reynuyt. Bij de gasthuistekst is het waarschuwend karakter, dat we eerder wel zagen bij de andere bundels, echter volledig verdwenen. Dat dit moraliserende en waarschuwend duidelijk op de achtergrond staat, valt mijns inziens te wijten aan de titel. De bundel is immers de vermakelijkheid zelve en een belichaming van de vrolijke cultuur van de Lage Landen. En voor de gewillige lezer zitten er nog wijze lessen in ook.

6 De rol van de gasthuistekst

In dit verkennende onderzoek naar de tekst over de rechte weg naar het gasthuis is gekeken naar de vier gedrukte verzamelbundels waarin die is overgeleverd en meer specifiek naar de paratekstuele aanwijzingen die daarin te vinden zijn en die kunnen helpen bij het toekennen van betekenis aan de tekst binnen die bundels. Op het gebied van overlevering, vormgeving en de paratekst, zowel van de bundels als van de gasthuistekst, zijn hierin duidelijke patronen te herkennen.

Er zijn twee paden waarlangs de gasthuistekst overgeleverd is, met aan de ene zijde *Der fielen vocabulaer* en *Van de Vennes Belacchende werelt* en anderzijds *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en *Den verkeerden Hemel*. Ondanks de grote overeenkomsten gaan de gasthuisteksten in *Der fielen vocabulaer* en *Veelderhande geneuchlijcke dichten* vermoedelijk niet op elkaar terug, maar op een enkeltekstdruk, waarvan geen exemplaren overgeleverd zijn die het mogelijk maken deze bevinding te verifiëren. De vergelijkende analyses maken het zeer aannemelijk dat de gasthuistekst in de *Belacchende werelt* teruggaat op die in *Der fielen vocabulaer* en het excerpt in *Den verkeerden Hemel* op de versie in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*. Het zou interessant zijn de bewerkingen nader met elkaar te vergelijken, om te achterhalen of ze misschien met een veranderende tijdsgeest te maken hebben.

Waar het gaat om het boek als fysiek object, wijkt de *Belacchende werelt* af van de andere drie drukwerkjes. Van de Vennes boek is namelijk veel luxueuzer uitgevoerd. Het is groter dan de andere drie, bevat gravures die speciaal voor deze bundel ontworpen zijn, en Van de Venne varieert met drie lettertypen. Daarentegen zijn *Der fielen vocabulaer*, *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en *Den verkeerden Hemel* goedkoop uitgevoerde boekjes. Zij bevatten geen afbeeldingen, met uitzondering van houtsneden op het titelblad en de kleine houtsnedes in *Der fielen vocabulaer*, die niet speciaal voor deze bundel ontworpen lijken te zijn. Ze houden in elk geval geen verband met de tekst. Verder wordt alleen van een gotische drukletter en de romein gebruik gemaakt, waar Van de Venne ook de italic inzet. Het grotere formaat en de veel luxere vormgeving van de *Belacchende werelt* hebben uiteraard hun invloed gehad op de prijs en het beoogde lezerspubliek. Van de Venne, zelf afkomstig uit een letterkundig milieu, lijkt vooral te mikken op een literair publiek dat meer te besteden heeft aan boeken. Bij de andere drie bundels gaat het om goedkoop ‘consumptiedrukwerk’, dat bedoeld was voor de snelle afzet en het grote publiek. De luxere uitvoering en andere doelgroep van de *Belacchende werelt* verklaren ook waarom zoveel meer exemplaren van

deze bundel uit 1635 overgeleverd zijn dan van alle drukken van de andere boekjes samen.

Een andere contrast betreft de toon van de bundels, zoals blijkt uit de parateksten. Hier staat *Der fielen vocabulaer* volledig los van de andere drie bundels. Waar deze bundel een voornamelijk belerend doel lijkt te hebben gehad, zijn de andere drie eerder van humoristische aard, met hier en daar een moralistische ondertoon. Dat betreft in het bijzonder de *Belacchende werelt* en *Den verkeerden Hemel*. Met de opname van die laatste bundel in *De vermakelijckheit selfs* verdwijnt de moralistische boodschap ervan in zekere zin naar de achtergrond, doordat het titelblad van dit composiet het lachwekkende meer benadrukt.

Naast de toon verschilt ook de functie van de gasthuistekst per bundel, die veelal strookt met de aard van het gehele werk. Zo staat wederom *Der fielen vocabulaer* aan de moraliserende zijde. Aan de andere zijde bevinden zich de drie bundels waarin de gasthuistekst een tweeledige functie lijkt te vervullen. Hoewel bij *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, de *Belacchende werelt* en *Den verkeerden Hemel* het humoristische aspect de boventoon voert, houdt de gasthuistekst altijd zijn moraliserende toon. Zo waarschuwen de glossen bij de tekst in de *Belacchende werelt* de lezer voor het verwerpelijke gedrag van degenen die met de boot van Reynuyt naar het gasthuis varen. In *Veelderhande geneuchlijcke dichten* expliciteren de later toegevoegde rijmtekstjes de moraliserende duiding. Het excerpt in *Den verkeerden Hemel* heeft de geafficheerde tweeledige functie van de bundel.

De parateksten tonen dat de gasthuistekst voorkomt in bundels die zowel humoristisch als moralistisch of als combinatie van beide bedoeld zijn. Toch blijkt uit de paratekstuele aanwijzingen rondom de gasthuistekst zelf, dat die een overwegend moraliserende inslag behouden heeft. Dat op een breed dan wel meer literair publiek gemikt wordt, doet in dit verband blijkbaar niet ter zake.

Onderzoek naar de parateksten rondom de gasthuistekst levert met andere woorden geen concrete aanwijzingen op voor het door Pleij veronderstelde beschavingsoffensief van dit soort populaire literatuur. Er valt evenmin uit af te leiden dat de boodschap die de tekst bevat van bovenaf aan burgers wordt opgelegd. Gezien het type bundels waarin de tekst is overgeleverd, is de bedoeling niet per se moraliserend en was de tekst voor een breed publiek bestemd. De kritiek op Pleij dat hij geen of te weinig rekening houdt met Bakhtins paradigma van de vrolijke cultuur lijkt op basis van dit verkennend onderzoek naar de bundels zelf gegrond. Van een ‘intermediaire’ rol van rederijkers zou hooguit sprake kunnen zijn in de rijmtekstjes die aan de gasthuistekst werden toegevoegd in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*. Het gesloten literaire milieu waarin Van de Venne zich bewoog lijkt een *top-down* beschavingsoffensief per definitie uit te sluiten. De drukkers en uitgevers zullen

verantwoordelijk zijn geweest voor de samenstelling van de bundels en daarbij moeten we ook met commerciële belangen rekening houden. Daarbij kan het aspect van humor een doorslaggevende rol hebben gespeeld, zoals Van Vaeck ten aanzien van de *Belacchende werelt* betoogt. Ten aanzien van de gasthuistekst daarin kiest hij een middenpositie. Die waarschuwt zijns inziens wel degelijk voor de bedelstaf en bezit daarmee een duidelijke moraal. Tegelijkertijd moeten we ook het vermakelijke aspect ervan niet ontkennen. Dat zou vice versa ook opgaan voor *Veelderhande geneuchlijcke dichten* en *Den verkeerden Hemel*. Bij *Der fielen vocabulaer* lijkt de uitgever de gasthuistekst eerder aan het *Liber Vagatorum* te hebben toegevoegd omwille van de waarschuwing die ervan uitgaat.

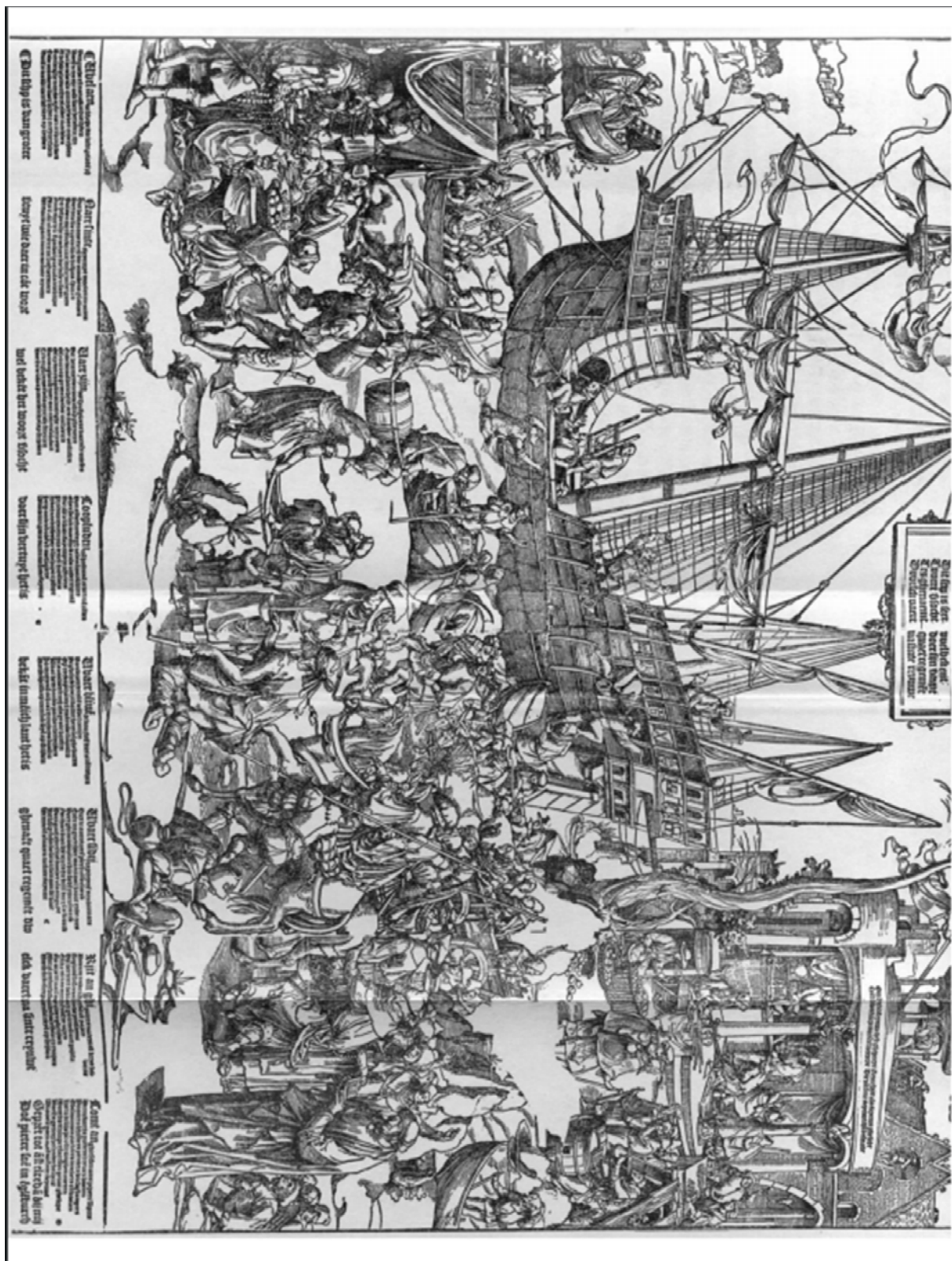
De these van Roberts, dat de gasthuistekst de boodschap bevat voor de jongeren in de welvarende Republiek om zuinig met het geld van hun vaders om te gaan, wordt bevestigd door het toegevoegde rijmtekstje aan het einde ervan in *Veelderhande geneuchlijcke dichten*. Hierin worden de jongeren expliciet aangesproken. Datzelfde geldt voor het voorwoord in de *Belacchende werelt*, waarin de jeugd als doelgroep wordt genoemd, die eruit kan leren over de liefde, en misschien moeten we ook het zinnetje aan het eind van de tekst over Sint Reynuyt in *De vermakelijckheyt selfs* in de zin van Roberts interpreteren. Behalve dat de jongeren als doelgroep in de *Belacchende werelt* worden genoemd, zijn er in de kleinere bundels geen aanwijzingen dat ze het beoogde publiek ervan vormden.

Ik ben voor dit werkstuk uitgegaan van de gasthuistekst en heb gekeken naar de bundels waarin die is overgeleverd. Eén ding is mij duidelijk geworden: we moeten de teksten in die bundels in samenhang met elkaar bekijken en in relatie tot de boeken als geheel. We moeten dan kijken naar alle parateksten, inclusief het boek als fysiek object, om de betekenis te achterhalen van de afzonderlijke teksten die daarin zijn overgeleverd. De bundels waarin de gasthuistekst is overgeleverd vormen daarbij een prachtig object van onderzoek, bijvoorbeeld waar het gaat om de vrolijke cultuur in de Lage Landen in de zestiende en zeventiende eeuw waar het Vidi-project van Katell Lavéant zich op richt. Onderzoek naar teksten kan niet los gezien worden van de boeken waarin ze bewaard zijn gebleven. Uitgangspunt moeten de bundels zijn en niet de afzonderlijke teksten.

Afbeeldingen

Afbeelding 1: Het frontispice in *Tafereel van de Belacchende werelt* (1635, †2v). Ex. Leiden, Universiteitsbibliotheek, G 645 mag 121:1, G 645 mag 121:2, G 645 mag 121:3

Afbeelding 2: De houtsnede uit ca. 1520 met het schip van Sinte Reynuyt. Toegeschreven aan Aertgen van Leyden. Exemplaar met de Nederlandse tekst, bewaard in het Ashmolean Museum in Oxford.

Afbeelding 3: Eerste pagina van de gasthuistekst in *Der fielen rabauwen oft der schalcken vocabulaer* (DFV, ed. 1563, D5r). Ex. Gent, Universiteitsbibliotheek, BHSL.RES 1217

Om dese Eenuwe voort te draghen den Dool-vuegh, daer
 veel gissers op struyckelen, en spartelen uyt hunne
 4395 uvel-vaert, tot een haveloos qualijck-waren: in alfulcke
 maniere van doen als hier vvert verthoont; om yder af-
 keerigh te maecken, die alreede den aen-vanck hebbenghe-
 daen om te geraken in de Boot van Reyn-uyt.

En fiet!

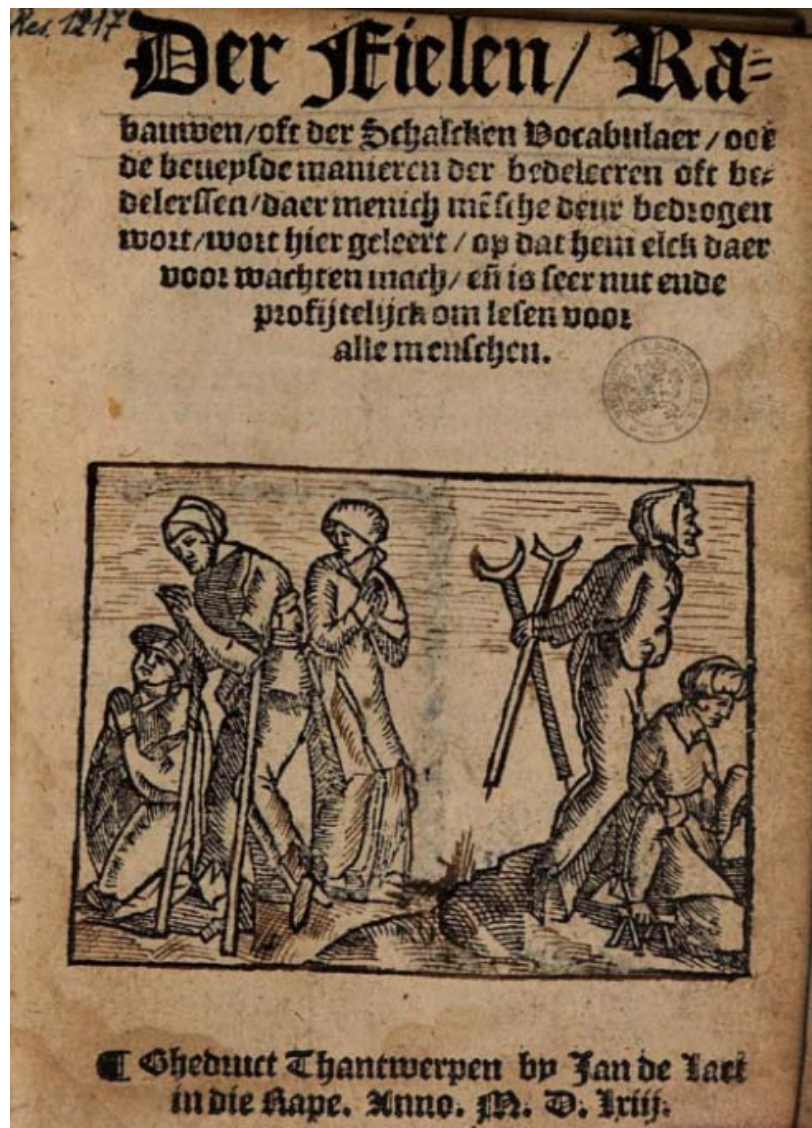
4400

Den Vooghd en Vooghtinne van's Gast-huys, en des selfs ghesen,

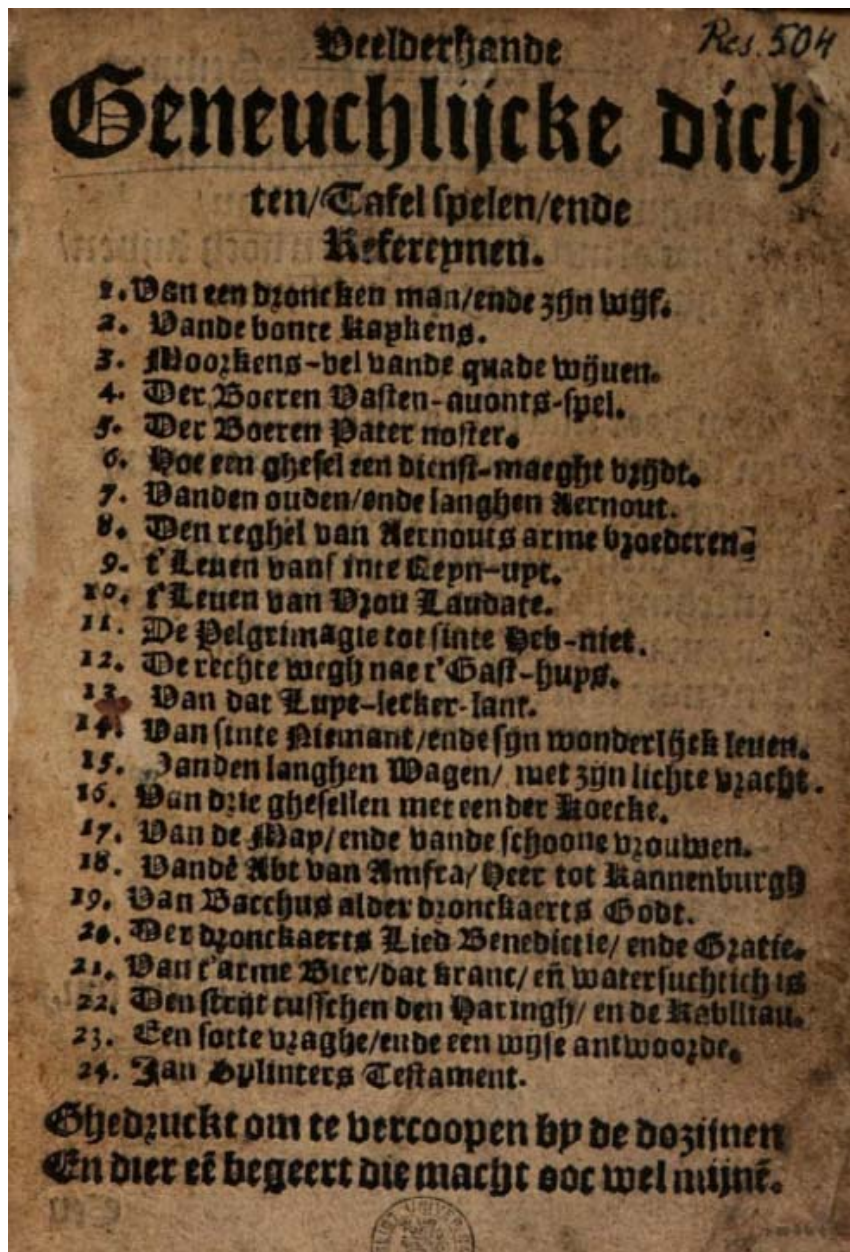
Die zijn ghereet, en nemen aen
 Dengeenen die hier komen gaen:

Welcke nu volgen:

Afbeelding 4: Eerste pagina van de Gasthuistekst in *Tafereel van de Belacchende werelt* (1635, V3v). Ex. Leiden, Universiteitsbibliotheek, G 645 mag 121:1, G 645 mag 121:2, G 645 mag 121:3

Afbeelding 5: Het titelblad van *Der fielen rabauwen oft der schalcken vocabulaer*. Ex. Gent, Universiteitsbibliotheek, BHSL.RES 1217

Afbeelding 6: Het titelblad van *Veelderhande geneuchlijcke dichtten, tafelspelen ende refereynen*. Ex. Gent, Universiteitsbibliotheek, Res. 504

ADR: vande VENNES
TAFEREEL
 VAN DE
Belacchende
WERELT.
 en des zelfs geluckige Eeuwe,

Goet Rondt,

*Met by-gevoegde Raedfel-Spreucken, aen-geveesen in de
 Boer-Achtige Eenvoudigheyt, op de HAEGSCHE KERMIS.*

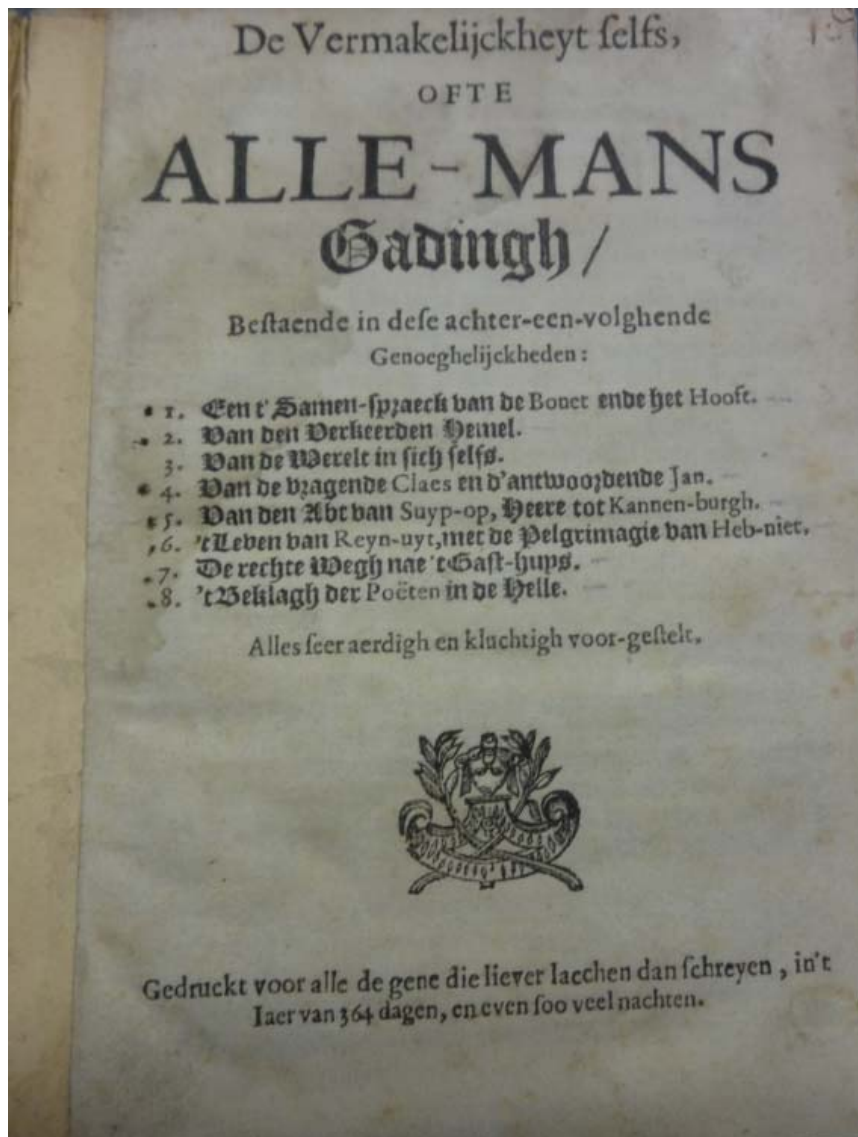
Verciert met Konst-rijcke Af-beeldingen.

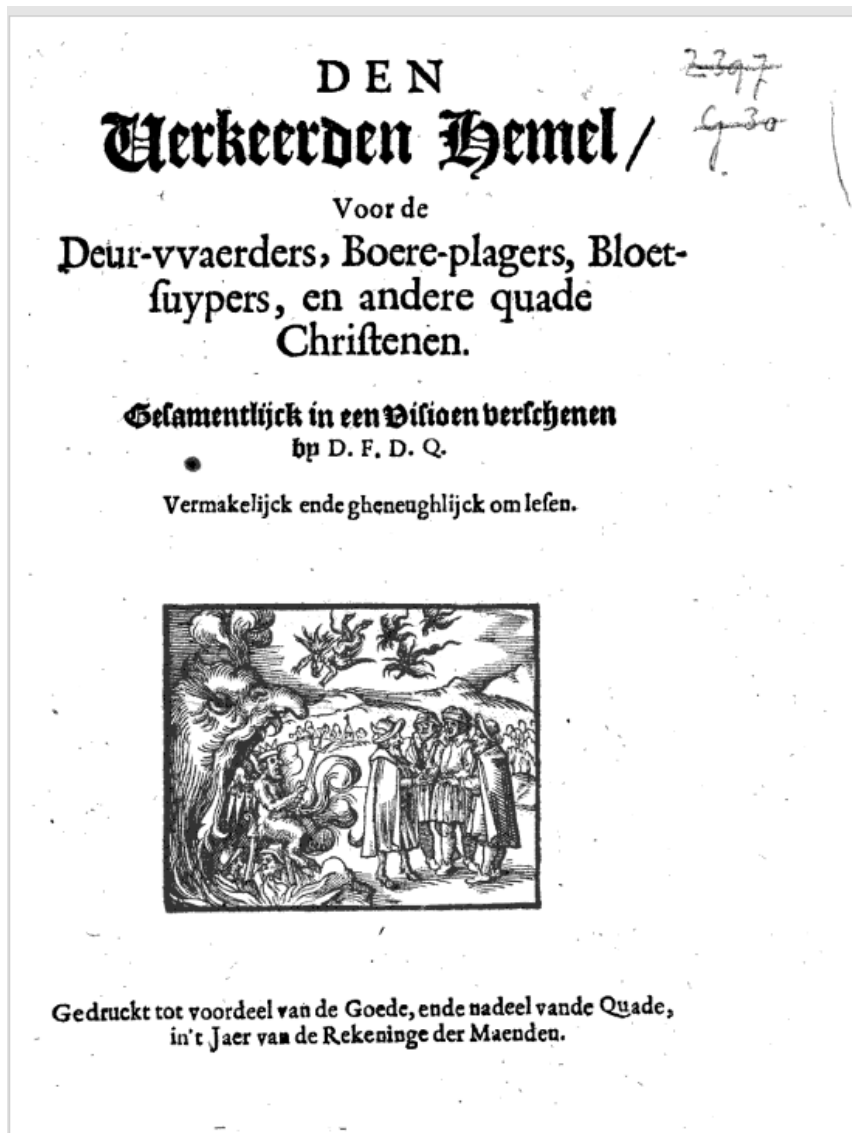
IN 'sGRAVEN-HAGE,

Gedrukt voor den *Autheur*, ende by hem ende de sijne te koop,
 op de Turf-Marct, inde drie Leer-Konsten. 1635.

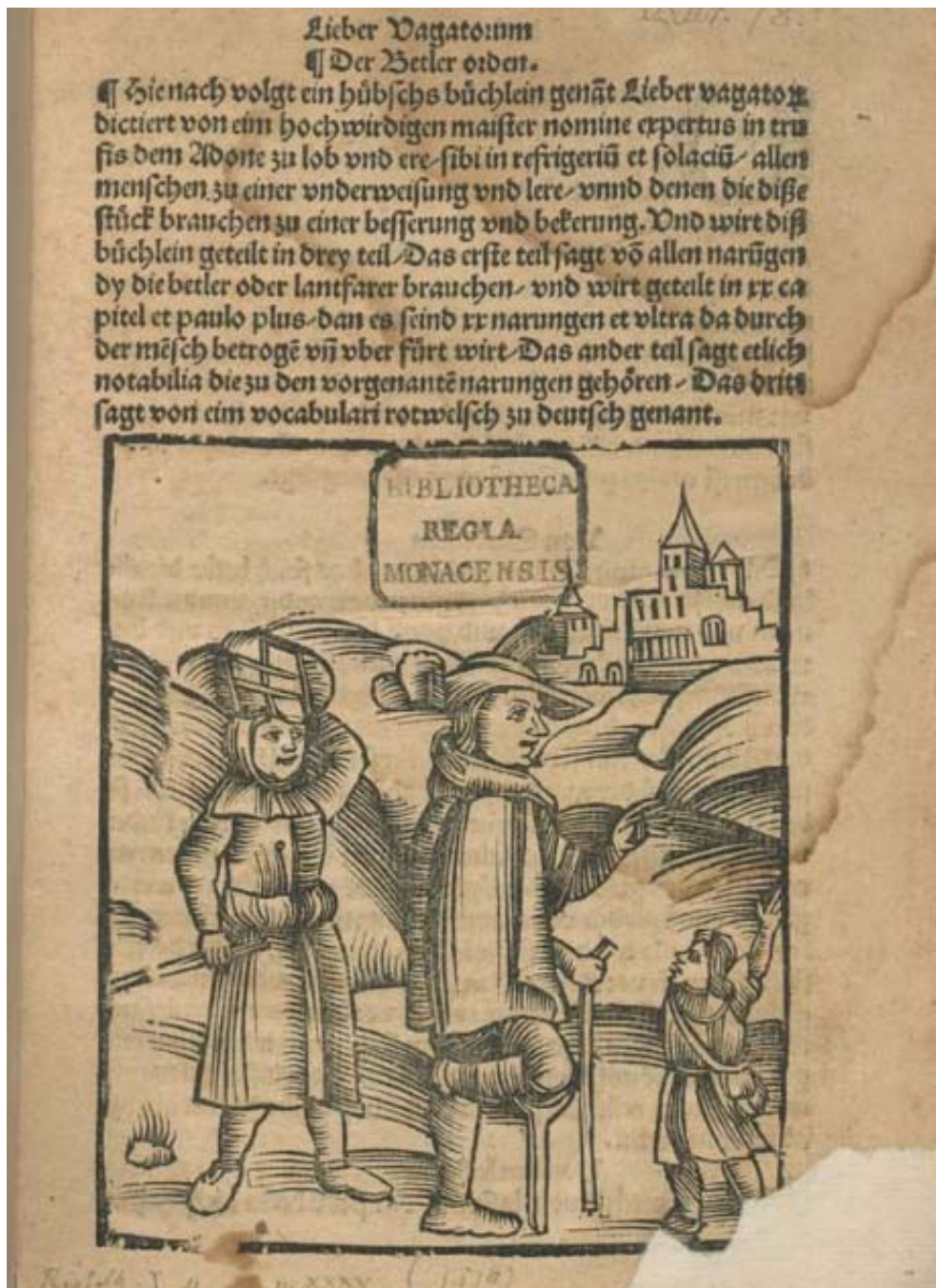
Afbeelding 7: Het titelblad van *Tafereel van de Belacchende werelt*. Ex. Leiden, Universiteitsbibliotheek, G 645 mag 121:1, G 645 mag 121:2, G 645 mag 121:3

Afbeelding 8: Het titelblad van *De vermakelijckheyt selfs*. Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, OTM: 061-4353

Afbeelding 9: Het titelblad van *Den verkeerden Hemel* (zoals die voorkomt in *De vermakelijckheyt selfs*). Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, OTM: 061-4353

Afbeelding 10: Het titelblad van het Nederrijnse *Liber Vagatorum*. Ex. München, Bayerische Staatsbibliothek, Rar. 78

Bibliografie

Primaire bronnen

DFV, ed. 1563:

Der fielen, rabauwen, oft der Schalcken vocabulaer. Antwerpen: Jan de Laet, 1563. Ex. Universiteitsbibliotheek Gent, BHSL.RES 1217. Geraadpleegd via het online fascimile.

VGD, ed. 1600:

Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen. Antwerpen: Jan van Ghelen, 1600. Universiteitsbibliotheek Gent, Res. 504. Geraadpleegd via het online fascimile.

VGD, ed. 1899:

Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen (ed. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden). Leiden: E.J. Brill.

TBW, ed. 1635:

Vaeck, M. van. (1994). 'Fascimile-editie', in: Adriaen van de Venne, *Tafereel van de belacchende werelt*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

DVS, ed. 1650:

De Vermakelijckheyt self, ofte Alle-Mans gadingh. Onbekend: onbekend, circa 1650. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, OTM: 061-4353.

DVH:

Den verkeerden Hemel, zoals opgenomen in: *De Vermakelijckheyt self, ofte Alle-Mans gadingh.* Onbekend: onbekend, circa 1650. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, OTM: 061-4353.

Nef des princes, ed. 1502

La nef des princes et des batailles de nobles avec aultres enseignens par Robert de Balsat. Lyon: Guillaume Balsarin (1502). Bibliothèque municipale de Lyon, Inc. 828

Liber Vagatorum, ed. 1510

Liber Vagatorum: Der Betler Orden. Onbekend: onbekend, 1510. Bayerische Staatsbibliothek München, Rar. 78.

Secundaire bronnen

Aa, A.J. van der. (1855). *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 2. Derde en vierde stuk*. Haarlem: J.J. van Brederode.

Allut, P. (1972). *Étude biographique & bibliographique sur Symphorien Champier*. [1859, Lyon¹]. Nieuwkoop: B. de Graaf.

Blockmans, W. (1991). Interdisciplinaire mediëvistiek als sneeuw voor de zon? *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 3, 448-450.

Blondé, B., Buylaert, F., Dumolyn, J., Hanus, J. & Sabel, P. (2016). Samenleving in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit. In: A. van Bruaene, B. Blondé & M. Boone (red.). *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100-1600)*. Gent: Academia Press.

Briels, J.G.C.A. (1974). *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630: een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*. 's-Gravenhage: N.V. Drukkerij Trio

Bruaene, A. van. (2008). *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Brunet, J (ed.). (1842⁴). *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Volume 1. [1834¹]. Parijs: Silvestre.

Buisman, M. (1960). *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes*. Amsterdam: B.M. Israël.

Burger, C.P. (1931). Nederlandsche houtsneden 1500-1550: het schip van sinte Reynuut', *Het boek*, 20, 209-221.

Coigneau, D. (1980). (recensie). *Spiegel der Letteren* (2), 22, 124-133.

- Coornhert, D.V. (1587). *Boeventucht* (ed. Arie-Jan Gelderblom, Marijke Meijer Drees e.a., 1985). Muiderberg: Dick Coutinho.
- Deursen, A. Th. van. (1981). Vastenavondviering. *Tijdschrift voor geschiedenis*, 94, 102.
- Drewes, J. B. (1981). Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. *De nieuwe taalgids*, 74, 253-275.
- Dumolyn, J. (2014). Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse burgermoraal. *Spiegel der Letteren*, 56 (2), 123-154.
- Facéties, raretés et curiosités littéraires* (1829). Parijs.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hazlitt, W.C. (1864-1866). Deel 4 (1866) met de tekst van *The hye way to the spyttal house* (p. 22-72), in: *Remains of the early popular poetry of England*. London: Russell Smith.
- Kappelhof, T. (2003). Gasthuizen-armenhuizen? Een onderzoek in Bossche testamenten. *Bossche bladen*, 53-58.
- Kruyskamp, C. (1965). De vrije kost. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 81, pp. 94-99. Geraadpleegd via DBNL op 5 december 2016.
- Mestayer, M. (1991). 'La bibliothèque de Charles II, comte de Lalaing, en 1541' (pp. 199-216). In: *Les sources littéraires et leurs publics dans l'espace bourguignon (XIVeXVI s.)* Publication du Centre européen d'Études bourguignon, 31. Neuchâtel.
- Meyere, V. de & Baekelmans, L. (1914). *Het boek der rabauwen en naaktridders*. Antwerpen: De Tijd.
- Moore, W.G. (1931). Robert Copland and his Hye Way. *The review of English studies*, 7, 406-418.
- Pleij, H. (1983). *Het Gilde van de Blauwe Schuit; literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* [1979¹]. Amsterdam: Meulenhof.
- Pleij, H. (1985). *Van schelmen en schavuiten. Laatmiddeleeuwse vagebondteksten*. Amsterdam: Querido.

- Pleij, H. (1991). Reactie. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 3, 443-447.
- Pleij, H. (1992). 'Van vastelavond tot carnaval', in: C. de Mooij (red.). *Vastenavond, carnaval. Feesten van de omgekeerde wereld*. Zwolle: Waanders.
- Pleij, H. (2002). Poorters en burgers in laatmiddeleeuwse literaire bronnen (pp. 55-78). In: J. Kloek & K. Tilmans (red.). *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Pleij, H. (2007). *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Porteman, K. & Smits-Veldt, M.B. (2008). *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Ridder-Symoens, H. de (1991). Beschavingsoffensief of verraad van de middenklassen? *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 3, 426-433
- Roberts, B. B. (2012). *Sex and Drugs before Rock 'n Roll. Youth culture and masculinity during Holland's Golden Age*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Roberts, B. B. (2014). *Seks, Drugs en Rock 'n Roll in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Siebert, B. (2015). 'Pasajeros a Indias: Registers and Bibliographical Writing as Cultural Techniques of Subject Constitution (Spain, Sixteenth Century)', in: *Cultural Techniques. Grids, Filters, Doors and Other Articulations of the Real*. New York: Fordham University Press.
- Tamizey de Larroque, Ph. (1886). Notice sur Robert de Balsac sénéchal d'Agenais et de Gascogne. *Revue des langues Romanes*, 16, 279-293.
- Ulenspiegel Antwerpen* (1580) (ed. Loek Geeraerds, 1987). Antwerpen: Berghmans Uitgevers.
- Vaeck, M. van. & J. Verberckmoes. (2002). 'Who do beggars deceive? Adriaen van de Venne, recreational literature and the pleasure of forging texts' (pp. 269-288).. In: T.

van Houdt et al. (red.). *On the edge of truth and honesty. Principles and strategies of fraud and deceit in the early modern period*. Leiden: E.J. Brill.

Vaeck, M. van. (1994). 'Prolegomena' & 'Studie', in: Adriaen van de Venne, *Tafereel van de belacchende werelt*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Vandenbroeck, P. (1987). *Beeld van de andere, vertoog over het zelf: over wilden en narren, boeren en bedelaars*. Antwerpen: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Zieleman, G.C. (1980). Boekbeoordelingen. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 96, 215-222.

Digitale zoekopdrachten

Informatie over *Le droit chemin de l'hospital*. Geraadpleegd via de online catalogus van Bruce McKittrick Rare Books.

Titelbeschrijving van *Den verkeerden Hemel*, inclusief informatie over de drukken via de *Short Title Catalogue Netherlands* (STCN)

Titelbeschrijving van het exemplaar van *Den verkeerden Hemel* dat bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage, zoals die voorkomt in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek (KB).

Bijlage 1: De inhoud van de vier bundels

Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer

[Uitgegaan van de online fascimile-editie van een exemplaar uit 1563, gedrukt bij Jan de Laet in Antwerpen, die nu bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek Gent]

Prologhe

Tot den leser

Eerste boeck

Woordenboek met Bargoens/rootwalsch

Het tweede deel des boecx

Opsomming van de 28 verschillende soorten bedelaars

Het derde deel des boecx

Exempel

Het vierde deel des boecx

Gasthuistekst

(Approbatie van de censor)

Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen

[Uitgegaan van de online fascimile-editie van een exemplaar uit 1600, gedrukt bij Jan van Ghelen in Antwerpen, die nu bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek Gent]

(Inhoudsopgave)

Nota's

1. Van een droncken man ende zijn wijf
2. Vande bonte Kapkens
3. Moorkens-vel vande quade wijven
4. Der Boeren Vasten-avonts-spel
5. Der Boeren Pater-noster
6. Hoe een ghesel een dienst-maeght vrijdt
7. Vanden ouden ende langhen Aernout
8. Den reghel van Aernouts arme broederen
9. 't Leven van Sinte Reyn-uyt
10. 't Leven van Vrou Laudate
11. De Pelgrimagie tot Sinte Heb-niet
12. De rechte wegh nae 't Gast-huys
13. Van dat Luye-lecker-lant
14. Van Sinte Niemant ende sijn wonderlijck leven
15. Vanden langhen Wagen met sijn lichte vracht
16. Van drie ghesellen met eender Koecke
17. Van de May ende vande schoone vrouwen
18. Vande Abt van Amfra, heer tot Kannenburgh
19. Van Bacchus alder dronckaerts Godt
20. Der drockaerts Lied, Benedictie ende Gratie
21. Van 't arme Bier dat kranc en watersuchtich is
22. Den strijt tusschen den Haringh ende de Kabilieau
23. Een sotte vraghe ende een wijse antwoorde
24. Jan Splinters Testament
- (25. Een Kalverstaert ende een Mosselmande)
- (26. Het Euangelie vanden Spinrocken)

Tot een besluyt (ontbreekt in 1600, eerste druk)

Tafereel van de Belacchende werelt (1635)

[Onderstaande punten zijn soms rechtstreeks overgenomen uit de samenvatting van het kermisverhaal zoals die gegeven wordt in het proefschrift van Van Vaeck, 1994).

N.B. Van de Venne's *Tafereel van de Belacchende werelt* is een kadervertelling: naast teksten in de marge van het verhaal wordt de kadervertelling continu onderbroken door diverse gesprekken tussen personages of zelfs monologen die een nieuwe tekst vormen of inleiden.

Aen-Spraecke op de Voor-tijtel

[frontispies]

Voor-Beduytsel

Boeck-Sprake

In-leydinghe

Kermisvertelling

1. Tamme Lubbert en Fijtje Goris trekken samen naar de Haagse kermis.
2. Gesprek tussen Tamme Lubbert, Fijtje Goris, Soetje Strijckers en Lammert Gijsen (Lubbert flirt zowel met Soetje als met Fijtje tot ongenoegen van Fijtje; Soetje wordt hier naar Kniertje Nicht gebracht door Lammert)
3. Fijtje en Lubbert wandelen samen verder op de kermis
4. Ontmoeting met Fopje, Gaernaet-Jongen, de visverkoper die luidruchtig zijn waar aanprijst.
5. Ontmoeting met Besje Krimpers, een verkoopster van Aerd-Akers (gekibbel tussen haar en Fijtje).
6. Verdere wandeling van Fijtje en Lubbert en bezoek aan het Binnenhof
 - Commentaar gegeven op de wandelaars en de pronk- en praalzucht van de hovelingen
 - Naar de Grote Zaal, waar een loterij is
 - Droom Lubbert over liefdesloterij
 - Dispuut over het al dan niet hertrouwen van weduwen
 - Gesprek over hofleven vs. platteland
 - Lubbert stelt voor om te gaan: commentaar geleverd op kermiskunsten
7. Ontmoeting met de Waer-seggende Heydenen
 - Fijtje en Lubbert komen zigeneurs tegen die hun toekomst willen voorspellen.
 - Betoog Lubbert over Heydenen ('leeglopers', 'kinderrovers')
 - Tal van huis-, tuin- en keukengezegden (bruikbaar voor vrijers, vrijsters, bruiden en huismoeders) door de zigeneurs
 - Lange reeks 'Sinne-spreucken'
8. Ontmoeting met Meester Kan-Al, Quets-Salver

9. Voortzetting van de wandeling waarbij Lubbert vertelt over zijn sluippartij die ochtend. Fijtje spreekt over een pantoffelheld.

- Lubberts verhaal over hoe hij die morgen Fijtje achterna geslopen is
- Fijtjes verhaal over een man die voor zijn tirannieke vrouw de vloer moest dweilen
- Discussie over het dragen van de broek

10. Ontmoeting met Aefje, Koeck-Wijff

11. Voortzetting wandeling over kermis, waarbij het gesprek gaat over het hofleven en de dichtkunst. Tevens: optreden van de schutterij

- Herinnering Fijtje over prinselijk gezin en hun prachtige maaltijd
- Lofrede Lubbert op Holland
- Lubbert verklaart welbespraaktheid door bezoek aan boekwinkel waar allemaal dichtbundels lagen van Van de Venne
- Beschouwingen over dichters en dichtkunst
- Fijtje wil naar huis, Lubbert wil nog het optreden van de schutterij meemaken, Fijtje rent weg

12. Het optreden van de schutterij, waarna Lubbert Fijtje poogt terug te vinden

13. Gevecht van Tamme Lubbert met enkele schooiertjes, waarbij hij het onderspit delft

14. Lammert scheidt de vechtenden. Onthulling van de taal van bedelaars.

- Lammert haalt de vechtenden uit elkaar
- Lijst met Bargoense woorden
- Aanvulling van woorden uit de 'Kramers-Tael'

15. Ontmoeting met de Ouden Roem-bout. Opsomming van verschillende soorten uitbuiters en verhaal over het schip van Sint Reyn-uyt

- Ouden Roem-bout licht Lammert en Lubbert in over de praktijken van boeven en bedelaars door de opsomming van 42 verschillende soorten.
- Opsomming van wie plaats mogen nemen in de boot van Sint Reyn-uyt = **Gasthuistekst**
- Reeks korte spreuken

16. Wegjagen van de schooiertjes (nadat Lammert ze uitscheldt)

17. Lammert en Lubbert gaan samen verder over de kermis en komen in een herberg terecht.

- Lammert lapt Lubbert op na de vechtpartij, Lubbert vertelt over de Haagse schutterij
- Lubbert wil het hebben over Fijtjes verdwijning: de emoties worden hem teveel.
- De twee gaan samen naar een herberg om erover te praten.

18. Lammert en Lubbert zijn in de herberg

- Lubbert vertelt alsmaar over liefdesverdriet, terwijl ze flink drinken en eten.
- Lubberts portemonnee blijkt gestolen bij het afrekenen.

19. Voortzetting wandeling over de kermis

- Gaan Soetje afhalen die bij Kniertje Nicht is
- Onderweg: betoog van Lubbert over enkele honden + betoog van Lubbert over vele andere onderwerpen. Lammert houdt hem telkens voor de gek.

20. Ontmoeting met de Botte Slijper

- Lammert en Lubbert ontmoeten een scharenslijper die beweert domheid (gesymboliseerd door keien) weg te kunnen werken met slijpen.
- Lammert legt Lubbert op de slijpsteen.
- Vele toeschouwers snellen aan, slijper heft slijpersdeuntje aan.
- Hele reeks spreuken (om de 'Sinne-Koppen' te scherpen)

21. Lubbert neemt afscheid van Lammert

- Lammert wil naar Den Haag met Lubbert om Soetje op te pikken
- Lubbert verlaat echter Lammert

22. Lammert gaat naar Soetje en Kniertje Nicht

23. Lammert en Soetje wandelen naar de trekschuit voor Delft

- Soetje en Lammert trekken naar de vrije natuur
- Allerlei onderwerpen komen ter sprake: vogels, een schilderij, Soetjes kleding, Lammerts liefde voor Soetje
- Soetje bekent dat iemand anders haar ook lief heeft: Vrome Koen
- Verhaal Lammert over zeven vrouwen die om een mansbroek vechten: hij zou eenvoudig een ander kunnen krijgen
- Ze moeten naar de trekschuit gaan.

24. Moeilijkheden bij het vertrek van de schuit

- Pieter Prangh staat bij de trekschuit mensen voor de tocht naar Delft te lokken
- Soetje maakt luid protest, maar ze moet samen met Lubbert vooraan in de boot plaatsnemen.
- Soetje raakt in gesprek met hoofse buur Joncker Meyndert, die haar wel bevalt.
- Boot blijft wachten op meer reizigers
- Hoogoplopende ruzie tussen de schuitvoerder (Mijn Hartje), Soetje en de koopman Hans van der Haest

25. De tocht met de trekschuit

- De schuit vertrekt
- Schuitvoerder vertelt over een andere keer waarbij een vechtpartij totaal uit de hand liep.
- Schuit vaart aan bij de 'Hooren-bregge'. Lammert verlaat de boot, Soetje wil blijven bij Meyndert
- Lammert kijkt toe hoe de boot in de verte verdwijnt
- Meyndert heeft vrij spel om Soetje het hof te maken

26. Joncker Meyndert laat Soetje in de steek

- Meyndert betaalt het vrachtgeld voor Soetje en helpt haar van de boot af.
- Lammert komt opnieuw opdagen.
- Meyndert wil hem niet opnieuw in de weg staan en neemt gauw afscheid van Soetje.
- Soetje bekent niet van Lammert te houden, maar van Vrome Koen
- Desondanks nodigt Soetje Meyndert uit om de dag erna bij haar langs te komen.
- Meyndert weigert dit en verlaat haar.

27. Soetjes 'Na-klachte'

- Klacht van Soetje over het onstandvastige karakter van het vrijen

28. Lammert is opnieuw bij Soetje

- Soetje maakt Lammert wijs dat ze slechts met Meyndert omging om te weten hoe het er bij de adel aan toe gaat.
- Soetje stuurt Lammert echter opnieuw weg, wanneer Vrome Koen eraan komt.

29. Lammerts klacht

- Klacht van Lammert over zijn droeve lot

30. Vrome Koen laat Soetje ook in de steek

- Vrome Koen maakt Soetje aanvankelijk ijverig het hof en belooft haar mooie geschenken.
- Vinnig debat over de voor- en nadelen van het landleven en het leven in de stad.
- Discussie wordt afgebroken door het klokgelui dat het sluiten van de stadspoorten aankondigt.
- Vrome Koen keert haastig terug en laat Soetje – wederom gekwetst – achter op het land.

De Vermakelijckheyt selfs, ofte Alle-Mans gadingh (1650)

[Uitgegaan van de druk van deze bundel die bewaard wordt in Amsterdam]

Opmerking: de volgorde van de teksten in de bundel verschilt van de volgorde van de teksten volgens de inhoudsopgave. Beide zijn hieronder weergegeven. Ook vallen er soms meerdere teksten uit de inhoudsopgave onder een overkoepelend kopje in de bundel. Ook dit is weergegeven. Omdat het in feite gaat om een verzamelbundel waarin een gehele bundel is opgenomen, is er een (extra) witregel tussen de twee delen gelaten bij de opsomming van hoe de teksten in de bundel voorkomen.

Inhoudsopgave

1. Een t'Samen-spraeck van de Bonet ende het Hooft
2. Van den Verkeerden Hemel
3. Van de Werelt in sich selfs
4. Van de vragende Claes en d'antwoordende Jan
5. Van den Abt Suyp-op, Heere tot Kannen-burgh
6. 't Leven van Reyn-uyt, met de Pelgrimagie van Heb-niet
7. De rechte Wegh nae 't Gast-huys
8. 't Beklagh der Poëten in de Helle

Volgorde teksten in de bundel

- Disputatie tusschen de Bonet ende 'tHooft (= Een t'Samen-spraeck van de Bonet ende het Hooft)
- Van den Abt Suyp-op, Heere tot Kannen-burgh
- Het Leven van Sinte Reyn-Uyt

- Den Verkeerden Hemel
 - Het wonderlijcke Visioen van een beseten Deur-vaerder
 - Noch een vreemt Visioen van de Werelt in zijn binnenste
- Van de listige Bedriegeryen der verscheyde Bedelaren
 - De vragende Claes en d'antwoordende Ian, aen-gaende de listighe Bedriegeryen, der verscheyde Bedelaren, welcke haer selven soo in Hollant, Brabant als in Duytslandt zijn onthoudende
 - De rechte Wegh nae 't Gast-huys
- 't Beklagh der Poëten in de Helle

Bijlage 2: Een vergelijking tussen *DFV*, *VGD* en *TBW*

	<i>Der fielen, rabauwen oft der schalcken vocabulaer</i>	<i>Veelderhande geneuchlijke dichten</i>	<i>Tafereel van de Belacchende werelt</i>
1	Veel goeder leerlingen worden hier gheleert, om dat elck soude weten hoe hy Godlijck ende eerlijc mocht huys houden, ende leven in goeden doen, sonder ghebreck te hebben.		
2	Omdat niemant verdolen en soude uut den wech der eenen, ende des welvarens: Soos al ick hier stellen die byweghen die leyden in den wech der oneeren ende der schanden.		Om dese Eenwe (?) voor te draghen den Dool-wegh, daer veel gissers op struyckelen, en spartelen uyt hunne wel-vaert, tot een haveloos qualijck-varen: in alsulcke maniere van doen als hier wert verthoont, om yder afkeergh te maecken, die alreede den aen-vanck hebben ghedaen om te geraken in de Boot van Reyn-uyt. [prent Reyn-uyt]
3		Den rechten wegh nae t’Gast-huys met die by wegghen ende toe paden die daer leyden tot den Broodt-sack.	
4	Ende wie daer in coemt, die verdooft soo langhe tot dat hy coemt in den rechten wech te gasthuys waert by mijn vrouwe.		
5			Ensiet! Den Vooghd en Vooghdinne van ’t Gast-huys, ende des selfs ghesen, Die zijn ghereet, en nemen aen Den geenen die haer komen gaen Dewelcke nu volgen:
6	Inden eersten verdolen sy tot in desen wech.	In den eersten verdolen sy tot in desen wegh	
7	Al die luttel hebben en veel verteeren, want als si sieck zijn ende niet winnen en connen, soo moeten si desen wech in.	al die luttel hebben ende veel verteeren want als sy sieck zijn ende niet winnen en kunnen, soo moeten sy desen wegh in.	

8	Die gheerne spelen ende veel verliesen.	Alle die gheerne speelen ende veel verliesen	
9	Die thunne verteeren sonder ordinancie, regule, oft mate.	Alle die haer goet verteren sonder ordonnantie, regel ofte mate.	
10	Cooplieden die dier incoopen ende goeden coop gheven.	Coop-lieden die dier in coopen ende goet coop geben.	
11	Die uut ydel versuymtheyt verloren laten tghene dat sy van haer meesters soudén hebben, om dat zis niet en eysschen, die hen regeren by raet van eenen sot, ende gheven hem den last van hunnen dinghen.	Die uyt ydel versuymmenthey t verloren laten t'ghene dat zy van hare meesters soudén hebben om dat sy niet en eysschen.	
12		Alle die hem regeren by raet van eenen sot ende geven hem de las van hare dinghen.	
13	Die met teerlinghen spelen oft op closbanen, ende verliesen haer gelt, ende haren tijt.	Alle die met Teerlinghen spelen, ofte op klos-banen, ende verliesen haer geldt ende haren tijdt.	
14	Luyaerts die luttel wercken.	Luyers die luttel wercken.	
15	Leckaerts die veel verteeren, moeten al mede.	Leckaerts die veel verteren moeten almede.	
16	Oude luteneers, harpers, bomslaeghers ende veel ander speellieden, comen oock by, om dat zijt lichtelijck winnen soo verteeren zijt lichtelijck, ende dan krijghen sy somtijts haestelijcke siecten, ende sy en hebben niet achterwaers gehouden dan moeten sy mede.	Oude Luytenaers, Herpers, Tromslaggers ende veel ander speel-lieden comen ooc by, om dat zyt lichtelijck winnen soo verteeren zyt lichtelijck ende dan krijgen sy somtijts haestelijc ziecten, ende sy en hebben niet achter ghehouden, dan moeten zy mede.	Zie 215
17	Die sonder wijsheyt haer dinghen met haeste doen, sonder achterdencken, oft raet, man ende wijf,	Alle die sonder verstandt haer dingen met haesten doen, sonder achter dencken of raedt.	Zie 135
18	ende ander die vroe ch slapen gaen ende laet opstaen, want si luttel wercken ende winnen, ende worden te traech om te wercken.	Man ende wijf die vroe gh slapen gaen ende late op staen, want zy luttel wercken ende winnen ende worden te traeg h om te wercken.	Zie 136
19	Al die van haren eyghen sin zijn ende en willen niet onderwesen zijn, maer seggen altijt dat haer opstel, dat beste ende profijtelijckste is.	Alle die van haer eygen zin zijn ende niet en willen onderwesen zijn maer seggen altijt dat haer opstel t'beste ende t'profijtelijckste is.	Zie 132
20	Bedrieghers, sweerders, lieger, comen ooc mede inden wech, want si	Bedriegers, Sweerders, Lieghers comen ooc mede inden wegh want zy	Zie 133+134

	nieuwers gemint en zijn.	nergens bemint en zijn.	
21	Al die niet meer en hebben dan sy dagelijcx winnen, ende voort verteeren, sonder achterdencken, want al si sieck werden ende niet wercken en connen, dan moeten si mede. Die haer corenzolders open laten als daer coren op is, ende die boden ende kinderen by moghen comen, dicwils lijden sy schade.	Al die niet meer en hebben dan zy daghelijcx winnen ende voort verteeren sonder achter dencken want als sy sieck werden ende niet wercken en kunnen, dan moeten zy mede. Alle die haer Corensolders open laten als daer Cooren op is ende die dienst-boden ende kinderen by moghen comen, dicwils lijden zy schade.	Zie 137
22	Cooplieden ende ander volck dat haer gheloove heeft verloren, want si by quader avontueren haer goet verliesen, dan en wilt hen niemant weder goet borgen om weder te become, ende dan blijven si verarmt ende comen in desen wech.	Cooplieden ende ander volc die haer geloove verlooren hebben want als sy by quader avontuyren haer goet verliesen dan en wil hen niemant weder goet borgen om weder te become, soo blijven sy verarmt ende comen by desen wegh.	
23	Die groote maeltijden ende groote bancketten houden ende luttel winnen, ende luttel hebben.	Alle die grooten Maeltijden ende Bancketten houden ende luttel winnen ende luttel renten hebben.	Zie 173
24	Volc dat niet en ghedenct smorghens al sy op zijn, hoe si den tijt met gheneughten overbrenghe, sonder om profijt te dencken.	Volc dat anders niet en denckt smorghens als sy op zijn hoe sy den tijt met geneuchte over brenghe sonder om profijt te dencken.	
25	Volck dat haer kisten, kelders, solders ongesloten laten, ende op haer spijsse ende ghelt gheen acht en slaen.	Volck dat haer kisten, kelders, solders onghesloten laten ende op haer spijsse ende gelt geen acht en slaen.	Zie 138 + 174
26	Die hen selven schade doen om een anders profijt.	Die haer selven schaede doen om eens anders profijt.	
27	Die hun recht ende ghedinghen laten verloren, om dat zijt niet en vervolghen.	Die haer recht ende ghedinghe laten verlooren omdat sijt niet en vervolghen.	
28	Volck dat in gheenen dinghen Godt ontsiet, die worden dickwils van Godt gheplaecht met quade avontueren, des si gheluckich zijn dat si int gasthuys mogen comen.	Zie 60/120	
29	Aernouts ghesellen die met den nette loopen achter lande.	Aernouts ghesellen die metten netten achter lande loopen.	
30	Die inde tavernen gaan sprueken spreken ende singen.	Die inde Taveernen gaen spreucken spreecken ende singen.	
31	Oude camerspeelders, die uuten aessac spelen met drochten, ende dier	Oude Camer speelders die uuten Aes-sac spelen mit drachten ende	

	ghelijcken.	diergelijcken.	
32	Die liever haer ghemack ende geneuchte hebben dan haer profijjt ende eere,	Die liever haer ghemach ende geneuchte hebben dan haer profijjt ende eere.	
33	die veel ambachten leeren,	Die veel Ambachten leeren.	
34	die haren willen ende geneyghentheyt meer volghen, dan bij rade lenen	Die haer eyghen wille ende ghenegentheyt meer volghen dan by rade van vrienden leven.	
35	die hen selven wijs segghen, maer zijn sot ende onvroet in haer saken.	Die haer selven wijs seggen maer sot ende onvroet in haer saken zijn.	
36	Die een goede commissie wederseggen om haren arbeyt te sparen.	Die een goede commissie wederseggen om haren arbeydt te sparen.	Zie 216
37	Huysen daer men dagelijcx danst ende sprint ende dickwils groote feeste houdt, ende niet gewoon en zijn veel profijts te doen.	Huysen daermen daghelicx danst ende springt ende dicwils groote feest hout, ende niet gewoon zijn veel profijts te doen.	
38	Arm ruyters ende gesellen die lekkerlijc eten ende drincken.	Arme ruyters ende ghesellen die lekkerlijck eeten ende drincken.	
39	Dien geen drinck te diere is om coopen als zijt borgen mogen, ende doen soo financy, ende worden dickwils onversiens met rechte verwonnen, ende uuten hunnen gheset.	Die geen dinc te duyrr is om te copen als sijt borgen mogen ende doen so financy ende werden dicwils onversiens met rechte verwonnen ende uuten haren gheset.	
40	Die zijnen dienst niet en can daer hy toe ghestelt is.	Die zijnen dienst niet en can daer hy toegestelt is.	Zie 175
41	Die hun coren groen eten als die haer renten wech hebben eer si verschijnen, werclieden die haren loon wech hebben eert verdient is.	Die haer coren groen eeten als die haer Renten wech hebben eer sy verschijnen. Werckluyden die haer loon wech hebben eert verdient is.	Zie 176
42	Die groter dingen beginnen dan si volbrenghe connen, als werclieden die hun werck te halven moeten laten staen, en verliesen cost ende arbeyt.	Die groter dinghen beginnen als sy volbrengen connen. Als werckluyden die haer werck ten haluen laeten staen ende verliesen cost ende arbeyt.	Zie 156
43	Die uut versuymtheyt laten hen haer goed ontweldighen, tsy by rechte datse hen niet en verthoonen, ende en segghen daer niet toe.	Die uut versuymmentheyt hen laten haer goet ontweldighen, t'sy by rechte dat sy hen niet en vertonen of dat een ander haer goet aenveert ende daer niet toe en segghen.	
44	Man ende wijf die altijd kijven ende vechten, want si loopen dicwils van malcanderen, deen hoere, dander	Man ende wijf die altijd kijven ende vechten want sy lopen dicwils van malcanderen, d'een hoer, d'ander boef	Zie 180

	boeven achter lande, ende verteeren t'goet soo onnuttelijck, ende comen soo in desen wech.	achter lande ende verteeren t'goet so onnuttelijck ende comen so in desen wech.	
45	Die haer goet vercoopen om dat eenen anderen te leenen, ende helpen.	Die haer ghoet vercoopen om dat eenen anderen te leenen ende dien te helpen.	Zie 181
46	Die altijt vrolijk zijn, met schoonen vrouwen houeren, ende hun goet verdoen, ende segghen altijt, laet ons vrolijk zijn want de wijn en is niet gewassen voor die verkenen, noch fat bier ghebrouwen voor die gansen, tis oock wonderlijk waer hi is diet al betalen sal, ende dese comen ten eynde in desen wech,	Die altijt vrolick zijn met schoone vrouwen hoveren ende haer goet verdoen ende seggen altijt: laet ons vrolic zijn, want den wijn en is voor den Verckens niet gewassen, noch dat bier niet gebrouwen voor de Gansen: t'is ooc wonderlick waer hy is diet al betalen sal ende deese coomen ten eynde in deese wech.	
47	die hun huysen laten bederven, ende daer inne laten regenen, ende en latent niet stoppen noch decken.	Die haer huysen laten bederven ende daer inne laten reghenen ende niet en stoppen ofte decken.	
48	Taverniers die bordeel houden ende daer af leven, ende ander lieden die van quaet aes leven, comen int eynde in desen wege, want si daer mede selden bedijen, want wat sy winnen onrechtelijc met ontmeten, ontrekenen, dat borcht hen een ander af die hen niet en betaelt.	Taverniers die Bordeel houden ende daer af leven ende ander luyden die van quaet aes leven comen int eynde in desen wech want sy selden daer mede bedien: want al wat sy onrechtelick met ontmeten ende ontrekenen winnen dat borcht hem een ander af die hem niet en betaelt.	
49	Meesters die haer boden teten geven warm versch broot, ende bernen hun hout groen.	Meester die haer broden teten geven warm varsch broot ende bernen haer hout groen.	Zie 184
50	Coppelers, coppelerssen, ist dat si out worden, so worden si arm ende ongevallich, ende ooc soo die van den bordeel leven, dese comen al in den rechten wech ten gasthuyse.	Coppelaers en de Coppelerssen ist dat sy out werden so werden sy arm ende ongevallich ende ooc so die vanden bordeel leven, dese comen alle inden rechten wech ten gasthuyse.	
51	Die hun werck spade beghinnen moeten mede, want si hen selven luttel profijts doen, ende luttel winnen.	Die haer werck spade beghinnen moeten al mede want sy hem selven luttel profijts doen ende luttel winnen.	
52	Die ander lieden achter rugghe clappen,	Die de luyden achter rugge clappen,	
53	die veel lieghen, ende flatteren, want si en zijn nergens willecome,	die veel liegen ende flatteeren, want sy en zijn nergens wellecoome.	
54	die meerder staet houden dan hun goet vermach, want si zijn tersont bijster.	Die meerder staet houden dan haer goet vermach, die werden terstont bijster.	

55	Dronckaerts die haer goet onnuttelijk verdrincken, haer leven corten, ende haer werck versuymen, dese zijn argher dan beesten, die boven haer natuere niet en drincken.	Dronckaerts die haer goet onnuttelijk verdrincken, haer leven corten ende haer werck versuymen, dese zijn arger dan beesten die boven haer natuere niet en drincken.	
56	Die hen verlaten op ander lieden goet dat hen aencomen oft versterven mach, dwelck si bi avontueren nimmermeer hebben en sullen.	Die hen verlaten op ander luyden goet dat hem aencoomen oft versterven mach, het welc sy by avontueren nemmermeer hebben sullen.	
57	Die haer goet verloren hebben, ende houden haer tafel even groot, ghelijck sy deden eer sy schade hadden.	Die haer goet verloren hebben, ende haer Tafel noch even groot houden gelijck sy deden eer sy schade hadden.	
58	Oude oorloghers volc die in haren iongen tijt die scamel lieden met fortse ende ghewelt haer huysen verbrant, berooft, ende haer goet verteert hebben.	Oude Oorlogers die haer ionge tijt de schamele luyden met fortse ende ghewelt haar huysen berooft ende verbrandt hebben ende haer goet verteert hebben.	
59	Die van diefte ende rooven leven, comen in desen wech.	Die van diefte ende rooven leven comen in desen wech.	
60	Zie 28/109: herhaling	Volck dat in geen en dingen Godt en ontsiet die werden dicwils van God geplaeght met quader avontueren, soo dat sy gheluckich zijn datse int Gasthuys mogen comen.	
61	Die hen smorghens langhe cleeden, om dat haer nestelen geen naelden en hebben, ende comen soo traechlijck te wercke.	Die hem smorgens langhe kleeden om dat haer nestelen gheen naelden en hebben ende comen soo crachtelijcke te wercke.	Zie 130
62	Die gheen acht en slaen op haer cleederen ende laten se bederven by haer eyghen schult.	Die geen acht en slaen op haer kleederen ende latense bederven by haer eygen schult.	Zie 131
63	Die hun peerden qualijck doen bewaren, want si dickwils groote schade hebben by dat.	Die haer peerden qualijck doen bewaren, want sy dickwils grote shade daer by lyden.	Zie 140
64	Die hun tapijt laten verrotten aen de mueren, ende dat lijnwaet in die kiste laten bederven.	Die haer Tapijtserien laten verrotten aen de mueren ende dat lijnwaet inde kisten laten bederven.	Zie 141 + 142
65	Die borge blijven voor ander lieden, comen ooc dicwils in desen wech, want si dicwils moeten die borght betalen, waerdoor sy dickwils bijster worden, ende worden dickwijlen uut haren goet ghestelt.	Die borghe blijven voor andere luyden comen ooc dicwils in desen wech want sy moeten dicwils die borchte betalen waer door sy dicwils bijster worden, so datse dicwils uut haer goederen gesteld werden.	
66	Die hun ambacht verlaten om	Die haer ambacht verlaten om	Zie 129

	heerschap ende legghen dienst te dienen.	heerschappye ende legen dienst te dienen.	
67	Die alle dinck willen wreken dat hen misdaen wort, want sy hen dicwils selver bederven ghelijck die een ander slaet oft steect.	Die alle dinck wil wrecken dat hem misdaen wert, want sy dicwils haer selven bederven gelijck die een ander slaet oft steect.	Zie 219
68	Ende ander volc dat in spijte van een ander, haer goet beter coop gheven dan si soudén.	Jemand die in spijte van een ander haer goet beter coop geven dan sy soudén.	
69	Landtvolck ende landtwinners die haer lant ende schueren laten open ende onbevrijt die wijle dat daer vruchten zijn, ende laten dat die beesten bederven.	Lantvolc ende Landwinners die haer lant ende schuyren open ende onvry laten terwijle dat daer vruchten zijn ende latent de beesten verderven.	Zie 222
70	Die hopen dat hen haer meester sal helpen ende verteeren daer op dat si hebben, want si staen dicwils bloot.	Die hopen dat hem haer meester sal helpen ende verteren daer op dat sy hebben, want sy slaen dicwils mis.	
71	Al die vrec zijn op een cleyn, ende laten tgroot verloren.	Alle die vreck sijn op een kleyn ende latent groot verloren gaen.	Zie 143
72	Al die van haers selfs sin zijn, ende hebben een gedinge op handen ende mochten hebben een goet middel, en willen niet accorderen ende dicwils verliesen zijt al gheheel.	Alle die van haer self zin zijn ende hebben een gedinge op handen ende mochten een goet middel hebben ende en willen niet accorderen ende dicwils verliesen syt al gheheel.	Zie 144
73	Die haer geluch alst coemt, niet waer en nemen, noch en vervolgen.	Die haer geluck alst comt niet waer en nemen noch en vervolgen.	Zie 145
74	Die een goet ambacht can ende laet dat achter, ende leert een ander dat by avontueren arger is.	Die een goet ambacht kan ende laet dat achter ende leert een ander dat by avontueren arger is.	Zie 188
75	Die een goet werck in handen heeft, ende vertreckt van daghe te daghe ende en can geen vre vinden om wercken, maar versuymt zijnen tijt om wat te winnen ende verteeret zijnde.	Die een goet werck in handen heeft ende vertreckt het van daghe tot dage ende can geen tijt vinden om te wercken, maar versuymt synen tijt om yet te winnen ende verteert het syne.	
76	Die des daeghs ij oft iij werft ter merct gaen om goet te vercoopen om iij stuvers, ende verdoen vj ende versuymen haren tijt.	Die des daegh twee ofte driemael ter merckt om goet te vercoopen om drie stuvers ende ses verdoen ende versuymen haren tijt.	
77	Huysen daer licht geladen ende sorgeloosén thús wachten, omdattet hoet daer dicwils verloren gaet.	Huysen daer licht geladen ende sorgelosen thús bewaren om dattet goet daer dickwils verloren ghaet.	
78	Die wel weten dat haer dingen	Die wel weten dat haer dingen qualic gaen ende in tijts niet toe en sien.	

	wualijck gaen ende in tijts niet toe en sien.		
79	Die haers goets gheen meester en zijn, ende niet en weten waer zijt gheven oft houden sullen.	Die haer ghoet gheen meester zijn ende niet en weten waer sijt gheven of houden sullen.	Zie 191
80	Quade betaelders die hen laten duncken, wat sy geborgen connen dattet al ghewonnen is, ende houdent als haer eygen goet, ende loochenen ende ontsweeren haren schuldenaren, dese verdolen.	Quaede betaelders die hem laten duncken wat sy borghen connen dattet al gewonnen is ende houdent als haer eyghen goet ende diet haer schuldenaers ontsweren: dese verdoolen.	
81	Die sonder voorsichticheyt leven, ende daghelijcx lekkerlijck eten.	Die sonder voorsichticheyt leven ende dagelycx lekkerlijck eeten.	
82	Die haer ambacht wel doen, ende zijn ten eynde dat si daer niet by leven en mogen, ende en leeren geen ander.	Die haer ambacht doen ende ten eynde sien dat sy daer by niet leven en mogen ende geen ander leeren.	
83	Kinderen die de ouders in haren iongen tijt gelt geven, ende laten haer willeken volgen, ende als si out ende groot worden, willen si haer oude costuymen plegen, drincken ende quaet geselschap hanteren, ende en connen geen gelt meer gecrijgen dan loopen sy wech, ende worden rabauwen ende naecte ridders, die haer hof houden aen die vier panne, ende haer slaepcamer int gasthuys oft inden weghe,	Kinderen die de ouders in haren iongen tijt geldt geven ende laten haer willekens volghen ende als sy out ende groot werden willen sy haer oude constuymen plegen, drincken ende quaet gheselschap hantieren ende connen geen gelt meer krijgen, dan lopen sy wech ende worden rabauwen ende naeckte ridders die haer hooft houden aen de vier panne ende haer slaepcamer int gasthuys oft inden wege.	
84	die te hoovaerdich zijn, ende meynen dat hen nimmermeer goets gebreken mach, ende willen gheen arme lieden kennen, maar di avontuere is haest verkeert.	Die te hoveerdich zijn ende meenen dat hen nemmermeer goets gebreken mach ende willen geen arme luyden kennen, maer die avontuere is haest verkeert.	
85	Die Godt niet en vreesen noch dienen, ende dencken niet eens op Gods oordeel.	Die ondancbbaer zijn tot Godt ende hem noch en vresen noch en dienen, maer gaen in sonden voort ende dencken niet eens op Gods oordeel.	Alle die Godt niet ghevreest noch ghedient hebben,
86	Die wel weten dat haer dinghen qualijck gaen, ende in tijts niet toe en sien,	(zie 78: herhaling)	zie 223
87	die van eens anders gelt ontfanghen, ende orboren dat in haer eyghen sake, ende moetent dickwils onversiens betalen als zijns niet en hebben, ende moeten financie maken, ende verderven hen selven.	Die van een ander gelt ontfangen ende oorbaren dat in haer eygen saecke en moetent dickmaels onversiens betalen als zijt niet en hebben, ende moeten financie doen ende verderven haer selven.	

88	Kinders die hen verlaten op goet dat hen versterven sal van haren ouders, ende maken daer op goede chiere, ende by avontueren sy moghent noch al selve verteeren.	Kinderen die haer verlaten op t'goet dat hem besterven sal van haren ouders ende maken daer op goet chier ende by aventueren sy mogent noch al selver verteeren.	Zie 146
89	Die wat quaets heeft van siecten oft zeericheden, ende en laet daer niet toe sien, noch en laet hem niet helpen, van anxt dattet hem twee oft drie stuvers costen soude, ende latent verargheren dattet namaels niet te helpen en is, ende vermeesteren al haer goet, ende dan moeten si noch int gasthuys sterven.	Die wat quaets heeft van zieckten ofte zerichheyt ende en laet daer niet toe sien noch en laet daer niet toe helpen van angst dattet hem twee ofte drie stuvers costen soude ende latet verargheren dattet naemaels niet te helpen en is ende vermeesteren al haer goet ende dan moeten sy noch int Gasthuys sterven.	
90	Die hen onderwinden eens anders mans ambacht, daer hi hem niet mede behelpen en can.		
91	Die by versuymtheyt ende vergetenheyt laten te winnen, ende te vergaderen eenich goet, die eenen anderen straffen, ende self quaet doen.		
92	Die goede neeringhe hebben, ende goet profijt doen, maer si en connen hun niet houden, ende beghinnen een ander.	Die goede neringe hebben ende goet profijt doet maer sy en connen hem niet houden ende beghinnen een ander.	
93	Die grooten arbeyt ende pijn doet, ende int eynde en doen si gheen profijt.	Die groten arbeyt ende pijn doet ende int eynde geen profijt en doen.	
94	Die grooten cost doen, ende hopen groot goet te hebben van een ghedinghe dat int recht staet, ende by avontueren si verliesen tprincipael, ende moesten de costen oock betalen,	Die grote cost doen ende hopen groot goet te hebben van een gedinge dat in recht staet ende by aventueren sy verliesen princepael ende moeten die costen ooc betalen.	
95	die om luttel arbeyts oft om luttel gelts te sparen, vallen in groot misval,	Die om luttel arbeyt ofte om luttel gelts te sparen vallen in groot misval.	
96	die van quade betaelders iaer ende dach borgen ende nemen dan noch van henlieden goet, dierder dant weert is.	Die quade betaelders iaer en dacht borgen ende nemen dan noch van hem luyden goet deurder dant weert is.	
97	Meesters die knechten hebben, dien die vrouwen gheven dat broot, vleesch, bier oft anders yet,	Meesters die knechts hebben dien de Vrouwen geven dat broot/vleys/bier/ende diergelijcke.	Zie 195
98	die in knaepschap dienen daer sy selfs meester af zijn, ende doen hen selven	Alle die in knaepschap dienen daer zy selfs meesters af zijn ende doen hen	

	schade om een ander vriendschap te doen	selven schade om een ander vriendschap te doen.	
99	die hen grooter dingen vermeten dan sy doen connen, ende willen soo veel gelts winnen, dat sy niet en verdienen.	Die haer groote dingen vermeten dan zy doen connen ende willen soo veel goet winnen dat zy niet en verdienen.	Zie 196
100	Die haer vloeren, plaveyselen, glase vensteren van haren huysen laten sonder reparatie ende beteringhe, ghebroken staen, daer si alle daghe meerder schade ende hinder af ghecrijghen, want dat daghelijcx meer ende meer ghebroken werdt, die sulcke zijn oock rechte erfgenamen vanden gasthuysse.	Die daer vloeren, plaveyselen, glazen ende veynsteren van haer huysen laten sonder reparatie ende beteringe gebroken staen, daer sy alle dage meerder schade ende hinder af krijgen, want dat dagelicx meer ende meer gebroken wert, de sulcke zijn oock recht erfgenamen vanden gasthuysse.	Zie 183
101		Die een ander haer goet bevelen sonder onderscheyt. Ende die haer goet vercopen om een coopman te worden.	
102	Arme ghesellen dye uut liefden een wijf nemen ende en dencken niet datmen veel behoeft, ende luttel connen winnen, ende krijgen kinderen, dan claechtmen datmen oyt began, ende moeten dan ten ende comen geheel in desen wech ten gasthuys waert.	Schamele gesellen die een wijf nemen ende en dencken niet datmen veel behoeft ende luttel dickwils vergeten wort ende moetent dan wederom betalen, so dat sy dickwils arm ende bijster worden.	Zie 108
103	Huysen daer die boden, als die meester slapen is, gaen bancketeren ende goede chier maken, worden bedeleers, ende comen inden wech,	Huysen daer de boden, als de Meester slapen is, ghaen bancketteren ende goet chier maken.	Zie 197
104		Die in haer ionckheyt niet en wilden wercken ende werde dan bedelaers, ende comen inden wech.	
105	die hen betrouwen dat hen gheluc ghebeuren sal om haren persoone, ende willen daerom niet wercken soo verdolen sy,	Die hem betrouwen dat hen geluck gebeuren, sal om haers persoons wille ende willen daer om niet wercken, soo verdolen zy.	
106	die haren cleederen tapitserijen laten bederven ende scheuren, ende en latense niet helpen als si beginnen te breken,	Alle die haer kleederen, Tapijten laten bederven ende scheuren, ende latense niet helpen als sy beginnen te breken.	Zie 141
107	die haer wijven veel leyden tot kermessen, dansen, spelen, want dan maectmen veel kennissen, ende verlieven somtijts op een ander ende verteeren dicwils daerom qualijck haer	Die haer wijven wil leyden tot Bevaerden, Kermessen danssen, speelen, want dan maecmen veel kennissen, ede verlieven somtijts op een ander, ende verteren dicwils	Zie 148

108	goet, ende comen soo in desen wech.	qualijc daer om haer goet, ende comen so in desen wech.	Alle die arme Vryers, die uyt liefden een Wijff nemen, en veel Kinders krijgen.
109	Volc van oorloghe dat hoopt eenen goeden buet te krijghen, ende si verteeren haer ghelt daer op, ende sy maken goede chiere, ende sy worden avontueren ghewont oft ghequetst, ende dan moeten sy int gasthuys.	Volck van oorloghe, die daer hoopen eenen goeden buyt te krijghen, ende haer geldt daer op verteren, ende maken goet chier, so werden sy somtijts avontuerlijc gequest ofte gewont, ende dan moeten sy int Gasthuys.	Zie 214
110	Die spelen ende drincken als ander lieden wercken.	Die spelen ende drincken als ander luyden wercken.	
111	Meesters die haer boden milt zijn over haer eygen goet, ende laten hen aenhouden commeren die goede chiere maken op haers meester cost, die een somme gelts ontfangen sonder tellen op ander lieden woort, ende moeten dat ander lieden leveren met getale, want daer dicwils groot gebrec in is,	Meesters die haer Booden laten mildt zijn over haer eygen goet, ende huer comeren laet aenhouden, die goet chier maken op haers meesters cost.	
112		Alle die dat Henney-ey soecken ,ende laten dat Gansen-ey varen die comen oock al mede op desen wech.	
113		Die een Somme, geldts ontfangen, sonder tellen, op ander luyden woort ende dat selve ander luyden moet over leveren met ghetale, want daer dickwils groot ghebreck in is.	Zie 207
114	die renten hebben in verscheyden plaetsen, ende niet uut en manen, noch en weten niet hoe dattetmet haeren dingen staet, mer zijn te vreden metten woorden van haren dienaars,	Alle die Renten hebben in verscheyden plaetsen, ende niet in en manen, noch niet en weten hoe dattet met haer dinghen staet, maer zijn te vreden met de woorden van haer dienaers.	Zie 208
115	die bi versuymtheyt haer hoy ende coren inden velde, haren wijnen op de stocken, ende haer fruyt op die boomen laten bederven.	Die by versuymmentheyt haer Hoy, ende Coorn inden velde, haren Wijn op die stocken, ende haer Fruyt op de boomen laten bederven.	
116	Meesters die hen gheheel betrouwen op die boden, aengaende haer goet oft werck, sonder selve daer na te sien,	Meester die hen gheheel betrouwen op de Boden, aengaende haer goet ofte werc, sonder selve daer nae te sien.	Zie 206
117	die twist maken tusschen man, wijf, ende kinderen, die hen niet aen en gaen, comen dickwils in luttel goets tot	Oock diet wist maken tusschen man, wijf ende kinderen die hen niet aen en gaen, comen dickwils in misval.	

117	haeren deele, ende willen volghen den staet van haren ouders, ende hen niet nae haer goet en regeren	Alle die van edelen geslachte ecomen zijn, ende nochtans niet veel goets hebben tot haren deele, ende even-wel volghen willen den staet van haren ouders, ende hen niet nae haer goet en regeren.	
118	Tresoriers, ontfanghers, keucken meesters die langhe beyden eer sy rekeninge maken, ende ghelt overgheven sonder quitancie, want het wort dan dickwils vergheten, ende moetent noch weder betalen, ende worden dicwils arm ende bijster.	Tresoriers, Ontfanghers, Keucken-meesters, die langhe beyden eer sy rekeninghe maecken, ende geldt over geven sonder quitantie, wanttet dan dickwils vergeten wort, ende moeten dan wederom betalen, so dat sy dickwils arm ende bijster worden.	Zie 205
119	Ouders die haer kinderen meer gheven dan si hebben. Ende die haers selfs goet uitgaen ende gevent haren kinderen die ondancbaer zijn, ende comen na in gebreke, ende hebben dan luttel hulpe vanden kinderen, ende dan moeten sy bidden, ende sy hebben hen rijck ghemaect.	Ouders die haer kinders meer gheven dan sy hebben ende die uut haer eygen goet gaen ende geven 't haer kinderen die ondancbaer zijn ende comen na in ghebreck, dan hebben sy luttel hulpe vande kinderen, zy moeten dan selfs bidden al hoe wel datse haer kinders rijck gemaect hebben.	Zie 194
120	Zie 28	Volck dat in genen dingen Godt en ontsiet dat wert dickwils van Godt gheplaeght met quader avontuyren dies zy geluckich zijn datse int Gast-huys moghen comen.	
121		Die haren wille ende quade gheghentheit meer volghen dan by rade te leven.	
122		Alle die hen selven wijs segghen ende zijn sot ende ontvroet in haer saken.	
123		Mans die haer wijven veel te lief hebben ende die te veel eeren aen doen ende maecken heur costelijcke kleederen, goude Ringen, ende siluere Riemen, meer dan haer goet vermach, ende segghen: Ghy moet met uwe vrienden ende gebuyren ter eeren gaen ende setten hen seluen ten achteren ende moetense dickwils weder vercoopen ende ghevense dan om halft geldt.	

124		Arm volck dat ghemackelijck leven wil ende niet wercken.	
125	(Gelijke zinsconstructie aan het begin van de zin als bij 126)	Men mochte nu vraghen oft de Regenten t'zy geestelijck oft waerlijck die geldt nemen vant volck dat sy in sonden blijven, so dat sy Concubijnen ende Boelen houden moghen binnen hare huysen ofte buyten.	
126	Een mochte nu vraghen oft Woeckeners, Lombaerts ende meer andere die onrechtvaerdelijck groot goet conquesteeren, oft sy oocks sullen comen in desen wech. Som segghen neen, so verre als si dat onrecht goet binnen haren leven niet weder en gheven, want tgoet is te groot dat si gecrijghen, maer die kinderen van haren kinderen en sullen dat goet niet besitten ende sullen by avontueren int gasthuys sterven, want sulck goet coemt selden op dat derde lidt.	Oock de Woeckenaers, Lombaerden ende meer andere die onrechtveerdelijck groot goet conquesteeren oft sy ooc sullen comen in desen wegh. Sommighe segghen neen, soo verre als sy dat onrechtveerdich goet binnen haer leven niet weder en geven, want dat goet is te groot, dat sy gekrijgen, maer haer kints kinderen en sullen dat niet besitten ende sullen by avontuyren int Gasthuys sterven, want sulck goet comt selden tot op dat derde lidt.	
127			Alle Kinderen die veel gelt van d'Ouders krijgen om te snoepen.
128			Alle die Ionckheyd die wel kunnen leeren, en niet en willen.
129	Zie 66	Zie 66	Alle die hun Ambacht verlaten, om Heerschapy en bedieninghe te hebben.
130	Zie 61	Zie 61	Alle die hun smorgens langhe kleeden, en nestelen sonder wercken.
131	Zie 62	Zie 62	Alle die geen acht slaen op haer Lijft-ghewaet, en laten 't bederven.
132	Zie 18	Zie 18	Alle die uyt eygen-sinnigheydt niet willen onderwesen zijn.
133	Zie 19	Zie 19	Alle die leughenachtighe bedrieghers om haer eyghen baet.
134	Zie 20	Zie 20	Alle de Spotters, en lichte Sweerders.
135	Zie 17	Zie 17	Alle die sonder Wijsheydt veel met der haest doen,
136	Zie 18	Zie 18	Alle die vroegh slapen

137	Zie 21	Zie 21	ligghen, en laet op-staen. alle die niet hebben als sy daeghelijcks winnen.
138	Zie 25	Zie 25	Alle die hun Spijse, en Gelt geen acht en slaen.
139			Alle die meer Staet houde dan haer goet kan vermogen.
140	Zie 63	Zie 63	Alle die hun Paerden qualijck doen bewaren.
141	Zie 64 + 106	Zie 64 + 106	Alle die hun Tapijtserien en behangsels laten verrotten aen muyren, en Schildery bersten.
142	Zie 64	Zie 64	Alle die Lijn-waet in overdaet in Kift, of Kaffen laten bederven.
143	Zie 71	Zie 71	Alle die vreck zijn op 't kleyne, en laten 't groote loopen.
144	Zie 72	Zie 72	Alle die eyensinnigh niet willen accorderen over een Gedingh of Proces.
145	Zie 73	Zie 73	Alle die haer Gheluck by tijds niet waer nemen, noch volgen.
146	Zie 91	Zie 91	Alle die eenighe andere straffen willen, en selfs quaet doen.
147			Alle die groote kosten doen om het Recht krom te buygen.
148	Zie 107	Zie 107	Alle die gaerne te Kermisse willen spelen varen.
149			Alle die liever Danssen dan Lesen.
150			Alle die met wetenschap zijn begaeft, ende doen tniets weten.
151			Alle die konsten soecken, en geen belooners vinden.
152			Alle die sich te seer op hun gewet verlaten.
153			Alle die om een kleyntje groote saecten aen yemant openen.

154			Alle die hun aerdigh werck door gebreck moeten verkoopen.
155			Alle die veel schoone waerdye altydts by haer houden.
156	Zie 42	Zie 42	Alle die veel beginne, en weynig te eynde brenge.
157			Alle die veel op-koopen om diere Mart te wachten.
158			Alle die door-gaens mangelen en sammeln sonder gelt te handelen.
159			Alle die geen gelt mogen in tgesicht verdragen, en daerom hun dat quijt maken.
160			Alle die met schoon prate enig goet te verkoope krijgen ende dan versetten.
161			Alle die veel aern een Man uyt borghen willen.
162			Alle die hun gansche goet ter Zee laten verseylen.
163			Alle die Koop-luyden die haer geloove verlooren hebben.
164			Alle die veel Timmeren en tgelt op intrest lichte.
165			Alle die overvloet van kleederen tot een lijf doen maken.
166			Alle die te veel Rentesloffte Bagghen, Ketens, en Ringen by sich houden.
167			Alle die schande moeten lijden om haer Eer te bewaren.
168			Alle die hun panden in de Lombaert brenghen, en tverloop niet kunnen af-doen.
169			Alle die sware dinghen licht achten willen.
170			Alle die lichte saecken swaer achten.

171			Alle die haer wentelen in groote slommer-woel.
172			Al die sich niet en wachten voor klad-schulden.
173	Zie 23	Zie 23	Alle die weynigh hebben end groot Maeltijden willen houden.
174	Zie 25	Zie 25	Alle die Kisten, Kelders en Kamers ongesloten laten.
175	Zie 40	Zie 40	Alle die zijnen dienst niet en kan daer hy toe ghestelt is.
176	Zie 41	Zie 41	Alle die haer Renten wegh hebben eerse verschijnen.
177			Alle werck-luyden die haer loon te vooren op eyschen ende twerck slabacken.
178			Alle die hun aen gevangen werck ten halven laten blijven.
179			Alle die uyt versuym haert goet laten ontweldigen!
180	Zie 44	Zie 44	Alle de Mans en Wijfs, die altydts kijke, en vechten, en van een scheiden!
181	Zie 45	Zie 45	Alle die haer goetje verkoope om andere tgelt te leenen:
182			Alle die seggen: de Wijn is niet voor de Varckens, noch tBier voor de Gansen gebrouwen.
183	Zie 100	Zie 100	Alle die hun huysen laten opendackigh, en de vloeren verbreken.
184	Zie 49	Zie 49	Alle Huys-voogden die hun booden warm Broot te eeten geven.
185			Alle die Taback-suyghers, die haert gelt verdoen, en dagen verliesen.
186			Alle die hun verlaten op veel aenkomenden versters goet.
187			Alle die hoopen dat hun Heer-meesters sullen hulp doen, ende thaere verteeren.

188	Zie 74	Zie 74	Alle die een goet Ambacht kan, en wil een ander leeren.
189			Alle die slaegh goet bedrijf uyt stellen, ende niets doende. Alle die liever spiegelen dan spinnen.
190			Alle die drie of vier mael te Marct loopen om kleyn gelt te besteden.
191	Zie 79	Zie 79	Alle die hun Goet geen eygen meester zijn.
192			Alle die veel nieuwe Tijt-dinghen op-speuren, en hun noodt-dinghen en stonden verstoffen.
193			Alle die hun Vader en Moeder verdriet doen lijden met ongehoorsaemheydt.
194	Zie 119	Zie 119	Alle de Ouderen, die de Kinderen soe veel ghe ven, dat se de selve moeten bidden.
195	Zie 97	Zie 97	Alle de Baesinnen, die aen knechts heymelijck veel Spijs en Gelt geven.
196	Zie 99	Zie 99	Alle die veel willen hebben datse niet en verdienen.
197	Zie 103	Zie 103	Alle de Dienst-boden die brassen en smullen, als Meester en Vrouw slapen zijn.
198			Alle die dorpel-Iong-wijve om de praet aehoude.
199			Alle die int beste vanden dagh loopen laveyen by de bueren.
200			Alle die Slonsen, die tsavonts geen vaten wassen, noch vyer rekenen.
201			Alle die met de Naelde niet weten om te gaen.
202			Alle die Neeringh doenende de Luyden niet vlijtigh waer-nemen.

203			Alle die ongestadigh zijn, en dickmael willen verhuysen.
204			Alle die veel wenschen, ende selden krijghen.
205	Zie 118	Zie 118	Alle de Ontfanghers die langhe sonder Rekenen end quitantien blijven.
206	Zie 115	Zie 115	Alle de Huys-voogheden die hen geheel betrouwen op baere dienaeren.
207	Zie 112	Zie 112	Alle die eenig gelt ontfangen sonder wel na-talle.
208	Zie 113	Zie 113	Alle die in-komsten, of uyt-schulden niet derven in-manen.
209			Alle die jaghen en visschen, als sy dan niet vangen, wilt-vanck koopen.
210			Alle die slaen en schermen om ydele oeffeninghe te hebben.
211			Alle die veel ballen verkaetsen, en verkolven.
212			Alle die verkeere, vertroeve, verklossen, verkegele.
213			Alle die by Nachte wacker tieren, en by Daghe stille slapen.
214	Zie 109	Zie 109	Alle dat volck van Oorlogen, die op veel beuyt hoopen, en haer gereet gelt verteeren!
215	Zie 16	Zie 16	Alle die kluchtighe Spiel-luyden die tlicht-winnen, en licht verdoen.
216	Zie 36	Zie 36	Alle die goede Conditien ontzeggen, om hun arbeydt te sparen.
217			Alle die water en koude vreesen, om geen handen uyt de mouw te laten.
218			Alle die haer morgenstont versuymen om te dachwercken.

219	Zie 67	Zie 67	Alle die wrecken willen spijt, schade en schanden die haer is aengedaen.
220			Alle die haers Naestens wel-varen af-gunstigh onder-kruypen.
221			Alle die ongeneucht nemen dat andere beter ware.
222	Zie 69	Zie 69	Alle die Lant-bouwers die haer Schuyren laten open staen.
223	Zie 78/86	Zie 78/86	Alle die wel weten dat haer dingen qualijck gaen, en niet toe-sien.
224			Alle de varende Schippers die goede Wint en Gety laten verlopen.
225			Alle die tegen haer grooter willen op-staen.
226			Alle die veel windt breken, alst te laet is!
227			Alle die slaven en woele, en noch niet te boven raken.
228			Alle die veel uyt-tappen als de Gasten met tGhelagh door gaen.
229			Alle de Vrou-eerders die van de selve smet lijden!
230			Alle de snoode lichte Hoeren die haer eyghen Eer verhuyn!
231			Alle de geage hoetelaers, of hun nakomelinghen de Opsnappers.
232			Alle de ledige Straet-slijpers, en Honde-Vriende.
233			Alle de leuye Scheur-gaffels, en Luysen-voeders.
224			Alle de grage af-treckers, sonder sorgen.
225			Alle de ongeregelde Aes-sack die te veel leck-potten.

226			Alle de snoode gauw-dieven, en beurse-snijders, huys-brekers.
227			Alle die Out, en Arm, en sieck zijn, en Ellendigh moeten vergaen.
228	Hier zijn beschreven die erfghenamen van tgasthuys, om deswille oft die meester storve, dat die vrouwe soude kennen haer erfghenamen, omdat gheen ander die daer in niet gherecht en zijn, daerom niet rechten of dinghen en souden.	Hier zijn beschreven die erfghenamen van t'Gasthuys om dieswille soo de Meester subijtelijck quam te sterven dat dan die Vrouwe haer rechte erfghenamen soude kennen ende dat geen andere (die daer in niet gherechtight en zijn) daerom niet rechten oft dinghen en souden.	
229			Siet! Dit is al de losse vracht, Daer staegh de lichte Schuyt na wacht; te weten op Dwael-arm!
230			[dialogoog] Lammert Gijssen: Elck, en ick die moet thans leeren, Hinder-quaet van kant te weeren, Om te blijven uyt de kroel, Van het leuy en licht gewoel: Datmen hier nouw mach bemercken Mit een leer-baar réén bewercken, Wt de Mongt van desen Man, Die ons Reyn-uyt wijsen kan.
231			Oude Noem-boud: Al het geen ick heb gewesen, Wert by Wijsen niet gepresen, Nochtans dient het voor de jeught, Om te leyden tot de deught. <i>Wie aen Eer en Staet wil komen Die moet voor on—eeren schromen 't Eynde gaans brengt suyr geween Alsmen dwaalt uyt vroome treen</i>
232			Lammert Gijssen: Waar vol eynden al de Boeven Die soo meenigh mensch bedroeven? Oude Noem-boud: <i>Al het Eerloos volckje moet Inde Schuyt, en buyten vloet</i>

233			Lammert Gijssen: Waer dan lost de vraght mit vodden Die niet meer en mogen brodden?
234			Oude Noem-boud: Aen het Gast-huys ruyme werff Komt bedurven tot bederff
235			Lammert Gijssen: tGast-huys heyt dan veul te houwe; Jongh,en oudt, en kael, en kouwen!
236			Oude Noem-boud: tGast-huys is een open Hoff Voor gesellens onder Loff
237			[einde dialoog: pen opgepakt door verteller]
238	<u>Die meester vanden gasthuyse</u> Al die hen regeren na mijnen regule hier voor verclaert, die sullen comen	<u>De Meester van 't Gast-huys maeckt</u> <u>zijn Testament terwijl hy leeft</u> Al die hen voegen nae mijnen Regule hier voren verklaert die sullen comen	
239	tot mijn hof, ende wesen van mijn huysghesin.	tot mijn hof ende wesen van mijnen huys-ghesinne. Ende alle die teghen	
240	Al die tegen mijnen reghel doen, en sullen nimmermeer deel hebben, noch erfghenamen zijn in mijn hof, maer sy sullen van ons ghescheyden blijven.	mijn Regule doen en sullen nimmermeer deel hebben, nocht erfghenaem zijn in mijn hof: maer sy sullen van ons ghescheyden blijven.	
241	<Hier worden gebannen uut den hove des gasthuys, al die contrarie doen deser voorseyder ordinancien.>	<Hier worden uut den Hove vanden Gasthuyse ghebannen alle die hen niet en voeghen na dese ordonnantie voorschreven.>	Maer! In tegendeel sovvertby de Vooghd, en vooghdinne, mitsgaders de gantsche vergaderinge van tKarm- Hoff straffelijck uyt-gebannen, alle dese, te weten:
242	Hoort hoort, wilt scherp toe luysteren,	Hoort toe, hoort toe, wilt nauwe toe luysteren	
243	Hier ban ick uut den gasthuyse ten eeuwighen daghen,	Hier ban ick uut den Gast-huyse ten eeuwigen dagen	
244	Die dordinancie soude willen verduysteren,	Alle die de Ordonnantie soude willen verduysteren,	
245	Die den Meester ende de Vrouwe van tgasthuys behaghen.	Die de Meester en de Vrou vant Gast- huys behagen.	
246	Eerst so ban ick al die ghene die hen eerlijc draghen,	Eerstelijc so ban ick al de gene die hen eerlijck dragen.	
247	Ende die by maten alle dinghen hanteren,	Ende die by maten alle haer dinghen hantieren.	

248	Voort so ban ick al die gene die hen versagen	Voort soo ban ick alle de geene die hen versagen	
249	Int gasthuys te comen vrij sonder vieren,	Int Gasthuys te coomen vry sonder vieren	
250	Voort ban ick mede diet soo bestieren	Voort ban ick mede diet soo bestieren	
251	Dat sy haer goeden altoos meer vermeerren	Datse haer goederen altoos vermeerren. Ende niet verminderen, sulck volck nae mijn verfieren	
252	En behooren int gasthuys niet te verkeeren,	En behooren int Gasthuys niet te verkieren	
253	Oock ban ic openlijc tsijn vrouwen oft heeren	Oock ban ick opentlijck zijn 't Vrouwen oft Heeren	
254	Die soberlijck leeven altijd na state	Die soberlijck leven altijd na state	
255	Ende al diet soo maken datmense moet eeren	Ende alles diet soo maecken datmense moet eeren	
256	Den caproen lichten dat is al groot,	Den hoedt weten te lichten, dat is al delicaet	
257	Tregiment vanden gasthuysse sulck volck versmaet,	Sulcken volc tregiment vanden Gasthuysse versmaet	
258	Ende alle die van goeden regimente zijn	Ende, alle die hem wijslijck kunnen regeeren	
259	Worden hier eeuwich ghebannen byden hoghen raet,	Worden hier eeuwich ghebannen by den hoghen Raedt.	
260	Van Meester Pover ende van zijnen heeren	Van meester Pover ende van zijne Heeren	
261	Jongers die liever in alle termijn verkeeren,	Jonghers die liever tallen tijden verkeeren	
262	In die kercken dan in die taveernen	Inde Kercken dan inde Taveerne sijn	
263	Oft by schoone vrouwen om drincken den wijn.	Oft by schoone Vrouwen om te drincken den Wijn	
264	Dees ban ick, want sy moeten tgasthuys ontbeeren.	Deese bann is sy moetent Gast-huys ontbeeren	
265	Voort ban ick, al ist oock te deeren	Voort ban ick al ist oock te deeren	
266	Alle ambachts ghesellen die vroeck en spade	Alle Ambachts-ghesellen die vroeck en spade	

267			Luyden die Godt vreessen, ende haren Naesten beminnen
268			Luyden die liever inde Kercke zijn, dan in Schouspeelen
269			Luyden die ghestadigh na Wijsheydt, en Konst trachten
270			Luyden die Bersuchtigh zijn, en Achtbaer willen wesen
271			Luyden die vreedelijck leven en sweven te samen
272			Luyden die goede reghel in tHuys houden
273			Luyden die tKleyntje achten om tGroot te krijgen
274			Luyden die Rechtvaerdighe Goederen winnen
275			Luyden die sachjes gaen, en verre sien
276			Luyden die van yder ter Eeren begroet willen worden
277			Luyden die met haer meerder omgaen, om deugt te krijgen.
278			Luyden die vroegh opstaen, en laet slapen liggen.
279	Liever wercken, dan sy ghinghen teeren	Liever werken dan sy ginghen teeren	Luyden die liever wercken dan lanter-fanten.
280	In die taverne even gherade,	Inde Taveernen even gherade	
281			Luyden die met geringe kost te vrede blijven.
282			Luyden die liever sparen dan verquisten.
283			Luyden die goet doen en quaet laten.
284			Luyden die gaerne betalen en betaelt werden.

285			Luyden die met waerheyt handelen en wandele
286			Luyden die met woekeren niemand uyt-supen of villen.
287			Luyden die niet willen stelen, noch gestolen goet op-koopen
288			Luyden die haer Kinderen goede Wetenschappen en Ambachten doen leeren
289			Luyden die niet te veel aen ontrouwe betrouwen
290			Luyden die liever Schade lijden dan Schanden
291			Luyden die liever buygen dan bersten
292			Luyden die groot genoeg hebben in middelbaren Staet
293			Luyden die het Seker voor het onseker houden
294			Luyden die besoekingh en ellenden gheduldigh dragen
295			Luyden die voor den ouden sieken dagh aendachtigh sorgen
296			Luyden die tijdt, en gesontheit achten alle dage
297			Luyden die om gewichtige saken niet licht krakeelen willen
298			Luyden die geduytig dencke op een saligh eynde!
299			Luyden die gheduyrigh leven om te sterven, en sterven om eeuwich te leven.
300			Al kreyght men Deught met pijn/enban/Daer komt nochtans geen nadeel van.
301	Al dat van goeden regiment is sonder ghenade	Al dat van ghoede regimente is, sonder ghenade	

302	Ban ick uut den gasthuys, soo dat behoort	Ban ick uut den Gast-huyse, soo dat behoort	
303	Die wijslijck doet, elck segt den anderen voort.	Den eenen segghet den anderen voort.	

Bijlage 3: Een vergelijking tussen *DFV*, *VGD* en *DVH*

	<i>Der fielen, rabauwen oft der schalcken vocabulaer</i>	<i>Veelderhande geneuchlijke dichten</i>	<i>Den verkeerden Hemel</i>
1	Veel goeder leerlingen worden hier gheleert, om dat elck soude weten hoe hy Godlijck ende eerlijc mocht huys houden, ende leven in goeden doen, sonder ghebreck te hebben.		
2	Omdat niemant verdolen en soude uut den wech der eenen, ende des welvarens: Soos al ick hier stellen die byweghen die leyden in den wech der oneeren ende der schanden.		
3		Den rechten wegh nae t'Gast-huys met die by wegghen ende toe paden die daer leyden tot den Broodtsack.	
4	Ende wie daer in coemt, die verdooft soo langhe tot dat hy coemt in den rechten wech te gasthuys waert by mijn vrouwe.		
5			De rechte wegh nae 't Gast-huys welcke is leggende in de Zuyderhoeck, alwaer dese naevolgende sorgeloose Licht-harten vergadert zijn:
6	Inden eersten verdolen sy tot in desen wech. Al die luttel hebben en veel verteeren, want als si sieck zijn ende niet winnen en connen, soo moeten si desen wech in.	In den eersten verdolen sy tot in desen wegh al die luttel hebben ende veel verteeren want als sy sieck zijn ende niet winnen en kunnen, soo moeten sy desen wegh in.	Alle die wenigh hebben en veel verteeren
7	Die gheerne spelen ende veel verliesen.	Alle die gheerne spelen ende veel verliesen	Alle die geerne spelen en veel verliesen
8			

	Die thunne verteeren sonder ordinantie, regule, oft mate.	Alle die haer goet verteren sonder ordonnantie, regel ofte mate.	
9	Cooplieden die dier incoopen ende goeden coop gheven.	Coop-lieden die dier in coopen ende goet coop geben.	Alle de koop-lieden die dier in- kopen en goe koop geben
10	Die uut ydel versuymtheyt verloren laten tghene dat sy van haer meesters soudē hebben, om dat zijs niet en eysschen,	Die uyt ydel versuymmentheyt verloren laten t'ghene dat zy van hare meesters soudē hebben om dat sy niet en eysschen.	
11	die hen regeren by raet van eenen sot, ende gheven hem den last van hunnen dinghen.	Alle die hem regeren by raet van eenen sot ende geven hem de las van hare dinghen.	
12	Die met teerlinghen spelen oft op closbanen, ende verliesen haer gelt, ende haren tijt.	Alle die met Teerlinghen spelen, ofte op klos-banen, ende verliesen haer geldt ende haren tijdt.	
13	Luyaerts die luttel wercken.	Luyers die luttel wercken.	
14	Leckaerts die veel verteeren, moeten al mede.	Leckaerts die veel verteren moeten almede.	
15	Oude luteneers, harpers, bomslaeghers ende veel ander speellieden, comen oock by, om dat zijt lichtelijck winnen soo verteeren zijt lichtelijck, ende dan krijghen sy sometijts haestelijcke siecten, ende sy en hebben niet achterwaers gehouden dan moeten sy mede.	Oude Luytenaers, Herpers, Trom-slaghers ende veel ander speel-lieden comen ooc by, om dat zyt lichtelijck winnen soo verteeren zyt lichtelijck ende dan krijgen sy somtijts haestelijc ziecten, ende sy en hebben niet achter ghehouden, dan moeten zy mede.	
16	Die sonder wijsheyt haer dinghen met haeste doen, sonder achterdencken, oft raet, man ende wijf,	Alle die sonder verstandt haer dingen met haesten doen, sonder achter dencken of raedt.	
17	ende ander die vroech slapen gaen ende laet opstaen, want si luttel wercken ende winnen, ende worden te traech om te wercken.	Man ende wijf die vroegh slapen gaen ende late op staen, want zy luttel wercken ende winnen ende worden te traegh om te wercken.	Alle die vroegh slapen gaen en laet op-staen
18	Al die van haren eyghen		

	sin zijn ende en willen niet onderwesen zijn, maer seggen alijt dat haer opstel, dat beste ende profijtelijckste is.	Alle die van haer eygen zin zijn ende niet en willen onderwesen zijn maer seggen alijt dat haer opstel t'beste ende t'profijtelijckste is.	
19	Bedrieghers, sweeders, lieger, comen ooc mede inden wech, want si nieuwers gemint en zijn.	Bedriegers, Sweeders, Lieghers comen ooc mede inden wegh want zy nergens bemint en zijn.	Zie 51
20	Al die niet meer en hebben dan sy dagelijcx winnen, ende voort verteeren, sonder achterdencken, want al si sieck werden ende niet wercken en connen, dan moeten si mede.	Al die niet meer en hebben dan zy daghelijcx winnen ende voort verteeren sonder achter dencken want als sy sieck werden ende niet wercken en kunnen, dan moeten zy mede.	
21	Die haer corenzolders open laten als daer coren op is, ende die boden ende kinderen by moghen comen, dicwils lijden sy schade.	Alle die haer Corensolders open laten als daer Cooren op is ende die dienst-boden ende kinderen by moghen comen, dicwils lijden zy schade.	
22	Cooplieden ende ander volck dat haer gheloove heeft verloren, want si by quader avontueren haer goet verliesen, dan en wilt hen niemant weder goet borgen om weder te becomen, ende dan blijven si verarmt ende comen in desen wech.	Cooplieden ende ander volc die haer geloove verlooren hebben want als sy by quader avontuyren haer goet verliesen dan en wil hen niemant weder goet borgen om weder te becomen, soo blijven sy verarmt ende comen by desen wegh.	
23	Die groote maeltijden ende groote bancketten houden ende luttel winnen, ende luttel hebben.	Alle die grooten Maeltijden ende Bancketten houden ende luttel winnen ende luttel renten hebben.	
24	Volc dat niet en ghedenct smorghens al sy op zijn, hoe si den tijt met gheneughten overbrenghe, sonder om profijt te dencken.	Volc dat anders niet en denckt smorghens als sy op zijn hoe sy den tijt met geneuchte over brenghe sonder om profijt te dencken.	Alle die haer tijde met geneughten soecken door te brengen
25	Volck dat haer kisten, kelders, solders ongesloten laten, ende op haer spijsse ende ghelt gheen acht en slaen.	Volck dat haer kisten, kelders, solders onghesloten laten ende op haer spijsse ende gelt geen acht en slaen.	

26	Die hen selven schade doen om een anders profijt.	Die haer selven schaede doen om eens anders profijt.	
27	Die hun recht ende ghedinghen laten verloren, om dat zijt niet en vervolghen.	Die haer recht ende ghedinghe laten verlooren omdat sijt niet en vervolghen.	
28	Volck dat in gheenen dinghen Godt ontsiet, die worden dickwils van Godt gheplaecht met quade avontueren, des si gheluckich zijn dat si int gasthuys mogen comen.	Zie 60/123	
29	Aernouts ghesellen die met den nette lopen achter lande.	Aernouts ghesellen die metten netten achter lande lopen.	
30	Die inde tavernen gaen sprueken spreken ende singen.	Die inde Taveernen gaen spreucken spreecken ende singhen.	
31	Oude camerspeelders, die uuten aessac spelen met drochten, ende dier ghelijcken.	Oude Camer speelders die uuten Aes-sac spelen mit drachten ende diergelijcken.	Alle de Comedianten/Tragedianten en Kamer-speelders
32	Die liever haer ghemack ende gheneuchte hebben dan haer profijt ende eere,	Die liever haer ghemach ende geneuchte hebben dan haer profijt ende eere.	
33	die veel ambachten leeren,	Die veel Ambachten leeren.	Alle die haer veel Ambachten onderwinden en niet en leeren
34	die haren willen ende geneyghentheyt meer volghen, dan bij rade lenen die hen selven wijs segghen, maer zijn sot ende onvroet in haer saken.	Die haer eyghen wille ende ghenegentheyt meer volghen dan by rade van vrienden leven.	Alle die sonder beleyt haer eigen wil en genegentheyt volgen
35		Die haer selven wijs seggen maer sot ende onvroet in haer saken zijn.	
36	Die een goede commissie wederseggen om haren arbeyt te sparen.	Die een goede commissie wederseggen om haren arbeydt te sparen.	
37	Huysen daer men dagelijcx danst ende sprint ende dickwils groote feeste	Huysen daermen daghelicx danst ende springt ende dicwils groote feest hout,	

	houdt, ende niet gewoon en zijn veel profijts te doen.	ende niet gewoon zijn veel profijts te doen.	
38	Arm ruyters ende gesellen die lekkerlijc eten ende drincken.	Arme ruyters ende ghesellen die lekkerlijck eeten ende drincken.	
39	Dien geen drinck te diere is om coopen als zijt borgen mogen, ende doen soo financy, ende worden dickwils onversiens met rechte verwonnen, ende uuten hunnen gheset.	Die geen dinc te duyrr is om te copen als sijt borgen mogen ende doen so finencie ende werden dicwils onversiens met rechte verwonnen ende uuten haren gheset.	
40	Die zijnen dienst niet en can daer hy toe ghestelt is.	Die zijnen dienst niet en can daer hy toegestelt is.	
41	Die hun coren groen eten als die haer renten wech hebben eer si verschijnen, werclieden die haren loon wech hebben eert verdient is.	Die haer coren groen eeten als die haer Rentten wech hebben eer sy verschijnen. Werckluyden die haer loon wech hebben eert verdient is.	
42	Die grooter dingen beginnen dan si volbrenghe connen, als werclieden die hun werck te halven moeten laten staen, en verliesen cost ende arbeyt.	Die groter dinghen beginnen als sy volbrengen connen. Als werckluyden die haer werck ten halven laeten staen ende verliesen cost ende arbeyt.	
43	Die uut versuymtheyt laten hen haer goed ontweldighen, tsy by rechte datse hen niet en verthoonen, ende en segghen daer niet toe.	Die uut versuymmentheyt hen laten haer goet ontweldighen, t'sy by rechte dat sy hen niet en vertonen of dat een ander haer goet aenveert ende daer niet toe en segghen.	
44	Man ende wijf die altijd kijven ende vechten, want si loopen dicwils van malcanderen, deen hoere, dander boeven achter lande, ende verteeren t'goet soo onnuttelijck, ende comen soo in desen wech. Die haer goet vercoopen om dat eenen anderen te leenen, ende helpen.	Man ende wijf die altijd kijven ende vechten want sy lopen dicwils van malcanderen, d'een hoer, d'ander boef achter lande ende verteeren t'goet so onnuttelijck ende comen so in desen wech.	

45	Die altijt vrolijk zijn, met schoonen vrouwen houeren, ende hun goet verdoen, ende segghen	Die haer ghoet vercoopen om dat eenen anderen te leenen ende dien te helpen.	
46	altijt, laet ons vrolijk zijn want de wijn en is niet gewassen voor die verkenen, noch fat bier ghebrouwen voor die gansen, tis oock wonderlijk waer hi is diet al betalen sal, ende dese comen ten eynde in desen wech,	Die altijt vrolick zijn met schoone vrouwen hoveren ende haer goet verdoen ende seggen altijt: laet ons vrolic zijn, want den wijn en is voor den Verckens niet gewassen, noch dat bier niet gebrouwen voor de Gansen: t'is ooc wonderlick waer hy is diet al betalen sal ende deese coomen ten eynde in deese wech.	
47	die hun huysen laten bederven, ende daer inne laten regenen, ende en latent niet stoppen noch decken.	Die haer huysen laten bederven ende daer inne laten reghenen ende niet en stoppen ofte decken.	
48	Taverniers die bordeel houden ende daer af leven, ende ander lieden die van quaet aes leven, comen int eynde in desen wege, want si daer mede selden bedijen, want wat sy winnen onrechtelijc met ontmeten, ontrekenen, dat borcht hen een ander af die hen niet en betaelt.	Taverniers die Bordeel houden ende daer af leven ende ander luyden die van quaet aes leven comen int eynde in desen wech want sy selden daer mede bedien: want al wat sy onrechtelick met ontmeten ende ontrekenen winnen dat borcht hem een ander af die hem niet en betaelt.	Alle de Bordeel-houders/Hoere- voogden en Koppelaers
49	Meesters die haer boden teten geven warm versch broot, ende bernen hun hout groen.	Meester die haer broden teten geven warm varsch broot ende bernen haer hout groen.	
50	Coppelers, coppelerssen, ist dat si out worden, so worden si arm ende ongevallich, ende ooc soo die van den bordeel leven, dese comen al in den rechten wech ten gasthuyse.	Coppelaers en de Coppelerssen ist dat sy out werden so werden sy arm ende ongevallich ende ooc so die vanden bordeel leven, dese comen alle inden rechten wech ten gasthuyse.	Zie 48
51	Zie 19	Zie 19	Alle de Flatteerders/Blameerders/Liegers en Bedriegers

52	Die hun werck spade beghinnen moeten mede, want si hen selven luttel profijts doen, ende luttel winnen.	Die haer werck spade beghinnen moeten al mede want sy hem selven luttel profijts doen ende luttel winnen.	Alle de Dronckaerts die haer goet onnuttelijck verdrincken
53	Die ander lieden achter rugghe clappen, die veel lieghen, ende flatteren, want si en zijn nergens willecome,	Die de luyden achter rugge clappen, die veel liegen ende flatteeren, want sy en zijn nerghens wellicoome.	
54	die meerder staet houden dan hun goet vermach, want si zijn tersont bijster.	Die meerder staet houden dan haer goet vermach, die werden terstont bijster.	
55	Dronckaerts die haer goet onnuttelijc verdrincken, haer leven corten, ende haer werck versuymen, dese zijn argher dan beesten, die boven haer natuere niet en drincken.	Dronckaerts die haer goet onnuttelijck verdrincken, haer leven corten ende haer werck versuymen, dese zijn arger dan beesten die boven haer natuere niet en drincken.	
56	Die hen verlaten op ander lieden goet dat hen aencomen oft versterven mach, dwelck si bi avontueren nimmermeer hebben en sullen.	Die hen verlaten op ander luyden goet dat hem aencoomen oft versterven mach, het welc sy by avontueren nemmermeer hebben sullen.	
57	Die haer goet verloren hebben, ende houden haer tafel even groot, ghelijck sy deden eer sy schade hadden.	Die haer goet verloren hebben, ende haer Tafel noch even groot houden gelijk sy deden eer sy schade hadden.	
58	Oude oorloghers volc die in haren iongen tijt die scamel lieden met fortse ende ghewelt haer huysen verbrant, berooft, ende haer goet verteert hebben.	Oude Oorlogers die haer ionge tijt de schamele luyden met fortse ende ghewelt haer huysen berooft ende verbrandt hebben ende haer goet verteert hebben.	
59	Die van diefte ende rooven leven, comen in desen wech.	Die van diefte ende rooven leven comen in desen wech.	
60	Zie 28	Volck dat in geen en dingen Godt en ontsiet die werden dicwils van God geplaecht met quader avontueren, soo dat sy gheluckich zijn datse int Gasthuys mogen comen.	

61	Die hen smorghens langhe cleeden, om dat haer nestelen geen naelden en hebben, ende comen soo traechlijck te wercke.	Die hem smorgens langhe kleeden om dat haer nestelen gheen naelden en hebben ende comen soo crachtelijcke te wercke.	
62	Die gheen acht en slaen op haer cleederen ende laten se bederven by haer eyghen schult.	Die geen acht en slaen op haer kleederen ende latense bederven by haer eygen schult.	
63	Die hun peerden qualijck doen bewaren, want si dickwils groote schade hebben by dat.	Die haer peerden qualijck doen bewaren, want sy dickwils grote shade daer by lyden.	
64	Die hun tapijt laten verotten aen de mueren, ende dat lijnwaet in die kiste laten bederven.	Die haer Tapijtserien laten verotten aen de mueren ende dat lijnwaet inde kisten laten bederven.	
65	Die borge blijven voor ander lieden, comen ooc dicwils in desen wech, want si dicwils moeten die borght betalen, waardoor sy dickwils bijster worden, ende worden dickwijlen uut haren goet ghestelt.	Die borghe blijven voor andere luyden comen ooc dicwils in desen wech want sy moeten dicwils die borchte betalen waer door sy dicwils bijster worden, so datse dicwils uut haer goederen gesteld werden.	
66	Die hun ambacht verlaten om heerschappye ende legghen dienst te dienen.	Die haer ambacht verlaten om heerschappye ende legghen dienst te dienen.	
67	Die alle dinck willen wreken dat hen misdaen wort, want sy hen dicwils selver bederven ghelijck die een ander slaet oft steect.	Die alle dinck wil wrecken dat hem misdaen wert, want sy dicwils haer selven bederven gelijck die een ander slaet oft steect.	
68	Ende ander volc dat in spijte van een ander, haer goet beter coop gheven dan si souden.	Jemand die in spijte van een ander haer goet beter coop geven dan sy souden.	
69	Landtvolck ende landtwinners die haer lant ende schueren laten open ende onbevrijt die wijle dat daer vruchten zijn, ende laten dat die beesten bederven.	Lantvolc ende Landwinners die haer lant ende schuyren open ende onvry laten terwijle dat daer vruchten zijn ende latent de beesten verderven.	

70	Die hopen dat hen haer meester sal helpen ende verteeren daer op dat si hebben, want si staen dicwils bloot.	Die hopen dat hem haer meester sal helpen ende verteren daer op dat sy hebben, want sy slaen dicwils mis.	
71	Al die vrec zijn op een cleyn, ende laten tgroot verloren.	Alle die vreck sijn op een kleyn ende latent groot verloren gaen.	
72	Al die van haers selfs sin zijn, ende hebben een gedinge op handen ende mochten hebben een goet middel, en willen niet accorderen ende dicwils verliesen zijt al geheel.	Alle die van haer self zin zijn ende hebben een gedinge op handen ende mochten een goet middel hebben ende en willen niet accorderen ende dicwils verliesen syt al gheheel.	
73	Die haer geluch alst coemt, niet waer en nemen, noch en vervolgen.	Die haer geluck alst comt niet waer en nemen noch en vervolgen.	
74	Die een goet ambacht can ende laet dat achter, ende leert een ander dat by avontueren arger is.	Die een goet ambacht kan ende laet dat achter ende leert een ander dat by avontueren arger is.	
75	Die een goet werc in handen heeft, ende vertreckt van daghe te daghe ende en can geen vre vinden om wercken, maar versuymt zijnen tijt om wat te winnen ende verteeret zijnde.	Die een goet werck in handen heeft ende vertreckt het van daghe tot dage ende can geen tijt vinden om te wercken, maar versuymt synen tijt om yet te winnen ende verteert het syne.	
76	Die des daeghs ij oft iij werft ter merct gaen om goet te vercoopen om iij stuvers, ende verdoen vj ende versuymen haren tijt.	Die des daegh twee ofte driemael ter merckt om goet te vercopen om drie stuyvers ende ses verdoen ende versuymen haren tijt.	
77	Huysen daer licht geladen ende sorgeloos en thuys wachten, omdattet hoet daer dicwils verloren gaet.	Huysen daer licht geladen ende sorgelosen thuys bewaren om dattet goet daer dickwils verloren ghaet.	
78			Alle de Krackeel-soeckers/kijvers/Vechters en Smijters

79	Die wel weten dat haer dingen wualijck gaen ende in tijts niet toe en sien.	Die wel weten dat haer dingen qualic gaen ende in tijts niet toe en sien.	Alle die dsien dat haer dingen qualijck gaen/en niet toe en sien
80	Die haers goets gheen meester en zijn, ende niet en weten waer zijt gheven oft houden sullen.	Die haer ghoet gheen meester zijn ende niet en weten waer sijt gheven of houden sullen.	
81	Quade betaelders die hen laten duncken, wat sy geborgen connen dattet al ghewonnen is, ende houdent als haer eygen goet, ende loochenen ende ontsweeren haren schuldenaren, dese verdolen.	Quaede betaelders die hem laten duncken wat sy borghen connen dattet al gewonnen is ende houdent als haer eyghen goet ende diet haer schuldenaers ontsweren: dese verdoolen.	
82	Die sonder voorsichticheyt leven, ende daghelijcx lekkerlijck eten.	Die sonder voorsichticheyt leven ende dagelycx lekkerlijck eeten.	
83	Die haer ambacht wel doen, ende zijn ten eynde dat si daer niet by leven en mogen, ende en leeren geen ander.	Die haer ambacht doen ende ten eynde sien dat sy daer by niet leven en mogen ende geen ander leeren.	
84	Kinderen die de ouders in haren iongen tijt gelt geven, ende laten haer willeken volgen, ende als si out ende groot worden, willen si haer oude costuymen plegen, drincken ende quaet geselschap hanteren, ende en connen geen gelt meer gecrijgen dan loopen sy wech, ende worden rabauwen ende naecte ridders, die haer hof houden aen die vier panne, ende haer slaepcamer int gasthuys oft inden weghe,	Kinderen die de ouders in haren iongen tijt geldt geven ende laten haer willekens volghen ende als sy out ende groot werden willen sy haer oude constuymen plegen, drincken ende quaet gheselschap hantieren ende connen geen gelt meer krijgen, dan lopen sy wech ende worden rabauwen ende naecte ridders die haer hooft houden aen de vier panne ende haer slaepcamer int gasthuys oft inden wege.	
85	die te hoovaerdich zijn, ende meynen dat hen nimmermeer goets gebreken mach, ende willen gheen arme lieden kennen, maar di avontuere is haest verkeert.	Die te hoveerdich zijn ende meenen dat hen nimmermeer goets gebreken mach ende willen geen arme luyden kennen, maer die avontuere is haest verkeert.	

86	Die Godt niet en vreesen noch dienen, ende dencken niet eens op Gods oordeel.	Die ondanckbaer zijn tot Godt ende hem noch en vresen noch en dienen, maer gaen in sonden voort ende dencken niet eens op Gods oordeel.	
87	Die wel weten dat haer dinghen qualijck gaen, ende in tijts niet toe en sien,	(zie 79: herhaling)	
88	die van eens anders gelt ontfanghen, ende orboren dat in haer eyghen sake, ende moetent dickwils onversiens betalen als zijns niet en hebben, ende moeten financie maken, ende verderven hen selven.	Die van een ander gelt ontfangen ende oorbaren dat in haer eygen saecke en moetent dickmaels onversiens betalen als zijt niet en hebben, ende moeten financie doen ende verderven haer selven.	
89	Kinders die hen verlaten op goet dat hen versterven sal van haren ouders, ende maken daer op goede chiere, ende by avontueren sy moghent noch al selve verteeren.	Kinderen die haer verlaten op t'goet dat hem besterven sal van haren ouders ende maken daer op goet chier ende by aventueren sy mogent noch al selver verteeren.	
90	Die wat quaets heeft van siecten oft zeericheden, ende en laet daer niet toe sien, noch en laet hem niet helpen, van anxt dattet hem twee oft drie stuvers kosten soude, ende latent verargheren dattet namaels niet te helpen en is, ende vermeesteren al haer goet, ende dan moeten si noch int gasthuys sterven.	Die wat quaets heeft van ziecken ofte zerichheyt ende en laet daer niet toe sien noch en laet daer niet toe helpen van angst dattet hem twee oft drie stuvers kosten soude ende latet verargeren dattet naemaels niet te helpen en is ende vermeesteren al haer goet ende dan moeten sy noch int Gasthuys sterven.	
91	Die hen onderwinden eens anders mans ambacht, daer hi hem niet mede behelpen en can.		
92	Die by versuymtheyt ende vergetenheyt laten te winnen, ende te vergaderen eenich goet, die eenen anderen straffen, ende self quaet doen.		

93	Die goede neeringhe hebben, ende goet profijt doen, maer si en connen hun niet houden, ende beghinnen een ander.	Die goede neringe hebben ende goet profijt doet maer sy en connen hem niet houden ende beghinnen een ander.	
94	Die grooten arbeyt ende pijn doet, ende int eynde en doen si gheen profijt.	Die groten arbeyt ende pijn doet ende int eynde geen profijt en doen.	
95	Die grooten cost doen, ende hopen groot goet te hebben van een ghedinghe dat int recht staet, ende by	Die grote cost doen ende hopen groot goet te hebben van een gedinge dat in recht staet ende by	
96	avontueren si verliesen tprincipael, ende moesten de costen oock betalen,	aventueren sy verliesen princepael ende moeten die costen ooc betalen.	
97	die om luttel arbeyts oft om luttel gelts te sparen, vallen in groot misval,	Die om luttel arbeyt ofte om luttel gelts te sparen vallen in groot misval.	
98	die van quade betaelders iaer ende dach borgen ende enemen dan noch van henlieden goet, dierder dant weert is.	Die quade betaelders iaer en dacht borgen ende nemen dan noch van hem luyden goet deurder dant weert is.	
99	Meesters die knechten hebben, dien die vrouwen gheven dat broot, vleesch, bier oft anders yet,	Meesters die knechts hebben dien de Vrouwen geven dat broot/vleys/bier/ende diergelijcke.	
100	die in knaepschap dienen daer sy selfs meester af zijn, ende doen hen selven schade om een ander vrientschap te doen	Alle die in knaepschap dienen daer zy zelfs meesters af sijn ende doen hen selven schade om een ander vrientschap te doen.	
101	die hen grooter dingen vermeten dan sy doen connen, ende willen soo veel gelts winnen, dat sy niet en verdienen.	Die haer groote dingen vermeten dan zy doen connen ende willen soo veel goet winnen dat zy niet en verdienen.	
102	Die haer vloeren, plaveyselen, glase vensteren van haren huysen laten sonder reparatie ende beteringhe, ghebroken staen, daer si alle daghe meerder schade ende hinder af ghecrijghen, want dat daghelijcx meer ende	Die daer vloeren, plaveyselen, glase veynsteren van haer huysen laten sonder reparatie ende beteringe gebroken staen, daer sy alle dage meerder schade ende hinder af krijgen, want dat dagelicx meer ende meer gebroken	

103	meer ghebroken werdt, die sulcke zijn oock rechte erfgenamen vanden gasthuyse.	wert, de sulcke zijn oock recht erfgenamen vanden gasthuyse.	
104	Arme ghesellen dye uut liefden een wijf nemen ende en dencken niet datmen veel behoeft, ende luttel connen winnen, ende krijgen kinderen, dan claechtmen datmen oyt began, ende moeten dan ten ende comen geheel in desen wech ten gasthuys waert.	Die een ander haer goet bevelen sonder onderscheyt. Ende die haer goet vercoopen om een coopman te worden.	
105	Schamele gesellen die een wijf nemen ende en dencken niet datmen veel behoeft ende luttel dickwils vergeten wort ende moetent dan wederom betalen, so dat sy dickwils arm ende bijster worden.		
106	Huysen daer die boden, als die meester slapen is, gaen bancketeren ende goede chier maken, worden bedeleers, ende comen inden wech,	Huysen daer de boden, als de Meester slapen is, ghaen bancketteren ende goet chier maken.	
107	Die in haer ionckheyt niet en wilden wercken ende werde dan bedelaers, ende comen inden wech.		
108	die hen betrouwen dat hen gheluc ghebeuren sal om haren persooone, ende willen daerom niet wercken soo verdolen sy,	Die hem betrouwen dat hen geluck gebeuren, sal om haers persoons wille ende willen daer om niet wercken, soo verdolen zy.	
109	die haren cleederen tapitserijen laten bederven ende scheuren, ende en latense niet helpen als si beginnen te breken,	Alle die haer kleederen, Tapijten laten bederven ende scheuren, ende latense niet helpen als sy beginnen te brecken.	
110	die haer wijven veel leyden tot kermissen, dansen, spelen, want dan maectmen veel kennissen, ende verlieven somtijts op een ander ende verteeren dicwils daerom qualijck	Die haer wijven wil leyden tot Bevaerden, Kermissen danssen, speelen, want dan maecmen veel kennissen, ede verlieven somtijts op een ander, ende verteren dicwils qualijc daer om haer goet, ende comen so in desen wech.	

	haer goet, ende comen soo in desen wech.		
110	Volc van oorloghe dat hoopt eenen goeden buet te krijghen, ende si verteeren haer ghelt daer op, ende sy maken goede chiere, ende sy worden avontueren ghewont oft ghequetst, ende dan moeten sy int gasthuys.	Volck van oorloghe, die daer hoopen eenen goeden buyt te krijghen, ende haer geldt daer op verteren, ende maken goet chier, so werden sy somtijts avontuerlijc gequest ofte gewont, ende dan moeten sy int Gasthuys.	
111	Die spelen ende drincken als ander lieden wercken.	Die spelen ende drincken als ander luyden wercken.	
112	Meesters die haer boden milt zijn over haer eygen goet, ende laten hen aenhouden commeren die goede chiere maken op haers meester cost,	Meesters die haer Booden laten mildt zijn over haer eygen goet, ende huer comeren laet aenhouden, die goet chier maken op haers meesters cost.	
113			
114		Alle die dat Henney-ey soecken ,ende laten dat Gansen-ey varen die comen oock al mede op desen wech.	Zie 132
115	die een somme gelts ontfangen sonder tellen op ander lieden woort, ende moeten dat ander lieden leveren met getale, want daer dicwils groot gebrec in is,	Die een Somme, geldts ontfangen, sonder tellen, op ander luyden woort ende dat selve ander luyden moet over leveren met ghetale, want daer dickwils groot ghebreck in is.	
116	die renten hebben in verscheyden plaetsen, ende niet uut en manen, noch en weten niet hoe dattetmet haeren dingen staet, mer zijn te vreden metten woorden van haren dienaars,	Alle die Rentten hebben in verscheyden plaetsen, ende niet in en manen, noch niet en weten hoe dattet met haer dinghen staet, maer sijn te vreden met de woorden van haer dienaers.	
117	die bi versuymtheyt haer hoy ende coren inden velde, haren wijnen op de stocken, ende haer fruyt op die boomen laten bederven.	Die by versuymmentheyt haer Hoy, ende Coorn inden velde, haren Wijn op die stocken, ende haer Fruyt op de boomen laten bederven.	
118	Meesters die hen gheheel betrouwen op die boden,	Meester die hen gheheel betrouwen op de Boden,	

	aengaende haer goet oft werck, sonder selve daer na te sien,	aengaende haer goet ofte werc, sonder selve daer nae te sien.	
119	die twist maken tusschen man, wijf, ende kinderen, die hen niet aen en gaen, comen dickwils in luttel goets tot haeren deele, ende willen volghen den staet van haren ouders, ende hen niet nae haer goet en regeren	Oock diet wist maken tusschen man, wijf ende kinderen die hen niet aen en gaen, comen dickwils in misval.	
120		Alle die van edelen geslachte ecomen zijn, ende nochtans niet veel goets hebben tot haren deele, ende even-wel volghen willen den staet van haren ouders, ende hen niet nae haer goet en regeren.	
121	Tresoriers, ontfanghers, keucken meesters die langhe beyden eer sy rekeninge maken, ende ghelt overgheven sonder quitancie, want het wort dan dickwils vergheten, ende moetent noch weder betalen, ende worden dicwils arm ende bijster.	Tresoriers, Ontfanghers, Keucken-meesters, die langhe beyden eer sy rekeninghe maecken, ende geldt over geven sonder quitantie, wanttet dan dickwils vergeten wort, ende moeten dan wederom betalen, so dat sy dickwils arm ende bijster worden.	
122	Ouders die haer kinderen meer gheven dan si hebben. Ende die haers selfs goet uutgaen ende gevent haren kinderen die ondancbaer zijn, ende comen na in gebreke, ende hebben dan luttel hulpe vanden kinderen, ende dan moeten sy bidden, ende sy hebben hen rijck ghemaect.	Ouders die haer kinders meer gheven dan sy hebben ende die uut haer eygen goet gaen ende geven 't haer kinderen die ondancbaer zijn ende comen na in ghebreck, dan hebben sy luttel hulpe vande kinderen, zy moeten dan selfs bidden al hoe wel datse haer kinders rijck gemaect hebben.	
123	Zie 28	Volck dat in genen dingen Godt en ontsiet dat wert dickwils van Godt gheplaeght met quader avontuyren dies zy geluckich zijn datse int Gast-huys moghen comen.	
124		Die haren wille ende quade	

125		gheghentheit meer volghen dan by rade te leven.	
126		Alle die hen selven wijs segghen ende sijn sot ende ontvroet in haer saken.	
127		Mans die haer wijven veel te lief hebben ende die te veel eeren aen doen ende maecken heur costelijcke kleederen, goude Ringen, ende siluere Riemen, meer dan haer goet vermach, ende segghen: Ghy moet met uwe vrienden ende gebuyren ter eeren gaen ende setten hen seluen ten achteren ende moetense dickwils weder vercoopen ende ghevense dan om halft geldt.	
128	(Wel dezelfde zinsstructuur aan het begin van de zin als bij 129)	Arm volck dat ghemackelijck leven wil ende niet wercken.	
129	Een mochte nu vraghen oft Woeckeners, Lombaerts ende meer andere die onrechtvaardelijck groot goet conquesteeren, oft sy oocks sullen comen in desen wech. Som segghen neen, so verre als si dat onrecht goet binnen haren leven niet weder en gheven, want tgoet is te groot dat si gecrijghen, maer die kinderen van haren kinderen en sullen dat goet niet besitten ende sullen by avontueren int gasthuys sterven, want sulck goet coemt selden op dat derde lidt.	Men mochte nu vraghen oft de Regenten t'zy geestelijck oft waerlijck die geldt nemen vant volck dat sy in sonden blijven, so dat sy Concubijnen ende Boelen houden moghen binnen hare huysen ofte buyten.	
		Oock de Woeckenaers, Lombaerden ende meer andere die onrechtveerdelijck groot goet conquesteeren oft sy ooc sullen comen in desen wegh. Sommighe segghen neen, soo verre als sy dat onrechtveerdich goet binnen haer leven niet weder en geven, want dat goet is te groot, dat sy gekrijgen, maer haer kints kinderen en sullen dat niet besitten ende sullen by avontuyren int Gast-huys sterven, want sulck goet comt selden tot op dat derde lidt.	

130			Alle de Boos-aerdige Bedelaars ende kaliffen (?) sonder Goedt
131			Alle die veel kermessen besoecken en lustig teeren en smeeren
132		Zie 114	Eyndelijck alle die 't Hinnen-Ey voor het Gansen-Ey kiezen
133	Hier zijn beschreven die erfghenamen van tgasthuys, om deswille oft die meester storve, dat die vrouwe soude kennen haer erfghenamen, omdat gheen ander die daer in niet gherecht en zijn, daerom niet rechten of dinghen en souden.	Hier zijn beschreven die erfgenamen van t'Gasthuys om dieswille soo de Meester subijtelijck quam te sterven dat dan die Vrouwe haer rechte erfgenamen soude kennen ende dat geen andere (die daer in niet gherechtight en zijn) daerom niet rechten oft dinghen en souden.	
134	<u>Die meester vanden gasthuys</u> Al die hen regeren na mijnen regule hier voor verclaert, die sullen comen tot mijn hof, ende wesen van mijn huysghesin. Al die tegen mijnen reghel doen, en sullen nimmermeer deel hebben, noch erfghenamen zijn in mijn hof, maer sy sullen van ons ghescheyden blijven.	<u>De Meester van 't Gast-huys maeckt zijn Testament terwijl hy leeft</u> Al die hen voegen nae mijnen Regule hier voren verklaert die sullen comen tot mijn hof ende wesen van mijnen huys-ghesinne. Ende alle die teghen mijn Regule doen en sullen nemmermeer deel hebben, nocht erfghenaem zijn in mijn hof: maer sy sullen van ons ghescheyden blijven.	
135	<Hier worden gebannen uut den hove des gasthuys, al die contrarie doen deser voorseyder ordinancien.>	<Hier worden uut den Hove vanden Gasthuys ghebannen alle die hen niet en voeghen na dese ordonnantie voorschreven.>	
136	Hoort hoort, wilt scherp toe luysteren, Hier ban ick uuten gasthuys ten eeuwighen daghen, Die dordinancie soude willen verduysteren, Die den Meester ende de Vrouwe van tgasthuys behagen.	Hoort toe, hoort toe, wilt nauwe toe luysteren Hier ban ick uut den Gast- huys ten eewigen dagen Alle die de Ordonnantie soude willen verduysteren, Die de Meester en de Vrou vant Gast-huys behagen.	

	Eerst so ban ick al die ghene die hen eerlijc draghen, Ende die by maten alle dinghen hanteren, Voort so ban ick al die gene die hen versagen Int gasthuys te comen vrij sonder vieren, Voort ban ick mede diet soo bestieren Dat sy haer goeden altoos meer vermeerren En behooren int gasthuys niet te verkeerren, Oock ban ic openlijc tsijn vrouwen oft heeren Die soberlijck leeven altijd na state Ende al diet soo maken datmense moet eeren Den caproen lichten dat is al groot, Tregiment vanden gasthuys sulck volck versaet, Ende alle die van goeden regimente zijn Worden hier eeuwich ghebannen byden hooghen raet, Van Meester Pover ende van zijnen heeren Jongers die liever in alle termijn verkeerren, In die kercken dan in die taveernen Oft by schoone vrouwen om drincken den wijn. Dees ban ick, want sy moeten tgasthuys ontbeeren. Voort ban ick, al ist oock te deeren Alle ambachts ghesellen die vroeck en spade Liever wercken, dan sy ghinghen teeren In die taverne even gherade,	Eerstelijc so ban ick al de gene die hen eerlijck dragen. Ende die by maten alle haer dinghen hantieren. Voort soo ban ick alle de geene die hen vertsagen Int Gasthuys te coomen vry sonder vieren Voort ban ick mede diet soo bestieren Datse haer goederen altoos vermeerren. Ende niet verminderen, sulck volck nae mijn verfieren En behooren int Gasthuys niet te verkieren Oock ban ick opentlijck zijn 't Vrouwen oft Heeren Die soberlijck leven altijd na state Ende alles diet soo maecken datmense moet eeren Den hoedt weten te lichten, dat is al delicaet Sulcken volc tregiment vanden Gast-huyse versaet Ende, alle die hem wijslijck kunnen regeeren Worden hier eeuwich ghebannen by den hoghen Raedt. Van meester Pover ende van zijne Heeren Jonghers die liever tallen tijden verkeerren Inde Kercken dan inde Taveerne sijn Oft by schoone Vrouwen om te drincken den Wijn Deese bann is sy moetent Gast-huys ontbeeren Voort ban ick al ist oock te deeren Alle Ambachts-ghesellen die vroeck en spade Liever werken dan sy ginghen teeren Inde Taveernen even gherade	
137	Al dat van goeden regiment is sonder ghenade	Al dat van ghoede regimente is, sonder ghenade	

	Ban ick uut den gasthuys, soo dat behoort Die wijslijck doet, elck segd den anderen voort.	Ban ick uut den Gast-huyse, soo dat behoort Den eenen segghet den anderen voort.	
--	--	--	--

Bijlage 4: Een vergelijking tussen *TBW* en *DVH*

	<i>Tafereel van de Belacchende werelt</i>	<i>Den verkeerden Hemel</i>
1	Om dese Eenwe (?) voor te draghen den Dool-wegh, daer veel gissers op struyckelen, en spartelen uyt hunne wel-vaert, tot een haveloos qualijck-varen: in alsulcke maniere van doen als hier wert verthoont, om yder afkeergh te maecken, die alreede den aen-vanck hebben ghedaen om te geraten in de Boot van Reyn-uyt.	
2	Ensiet! Den Vooghd en Vooghdinne van 't Gast-huys, ende des selfs ghesen, Die zijn ghereet, en nemen aen Den geenen die haer komen gaen Dewelcke nu volgen:	
3		De rechte wegh nae 't Gast-huys welcke is leggende in de Zuyder-hoeck, alwaer dese naevolgende sorgeloose Licht-harten vergadert zijn:
4	Alle die Godt niet ghevreest noch ghedient hebben,	
5	Alle die arme Vryers, die uyt liefden een Wijff nemen, en veel Kinders krijgen.	
6	Alle Kinderen die veel gelt van d'Ouders krijgen om te snoepen.	
7	Alle die Ionckheyd die wel kunnen leeren, en niet en willen.	
8	Alle die hun Ambacht verlaten, om Heerschapy en bedieninghe te hebben.	
9	Alle die hun smorgens langhe kleeden, en nestelen sonder wercken.	
10	Alle die geen acht slaen op haer Lijft-ghewaet, en laten 't bederven.	

11	Alle die uyt eygen-sinnigheydt niet willen onderwesen zijn.	
12	Alle die leughenachtighe bedrieghers om haer eyghen baet.	Zie 35
13	Alle de Spotters, en lichte Sweerders.	
14	Alle die sonder Wijsheydt veel met der haest doen,	
15		Alle die wenigh hebben en veel verteeren
16		Alle die geerne spelen en veel verliesen
17		Alle de koop-lieden die dier in-kopen en goe koop geven
18	Alle die vroegh slapen ligghen, en laet op-staen.	Alle die vroegh slapen gaen en laet op-staen
19	Alle die niet hebben als sy daeghelijcks winnen.	
20	Alle die hun Spijse, en Gelt geen acht en slaen.	
21	Alle die meer Staet houde dan haer goet kan vermogen.	
22	Alle die hun Paerden qualijck doen bewaren.	
23	Alle die hun Tapijtserien en behangsels laten verrotten aen muyren, en Schildery bersten.	
24	Alle die Lijn-waet in overdaet in Kift, of Kaffen laten bederven.	
25	Alle die vreck zijn op 't kleyne, en laten 't groote loopen.	
26	Alle die eyensinnigh niet willen accorderen over een Gedingh of Proces.	

27	Alle die haer Gheluck by tijds niet waer nemen, noch volgen.	
28	Alle die eenighe andere straffen willen, en selfs quaet doen.	
29	Alle die groote kosten doen om het Recht krom te buygen.	
30		Alle die haer tijde met geneugten soecken door te brengen
31		Alle de Comedianten/Tragedianten en Kamerspeelders
32	Zie 81	Alle die haer veel Ambachten onderwinden en niet en leeren
33		Alle die sonder beleyt haer eigen wil en genegentheyt volgen
34		Alle de Bordeel-houders/Hoerevoogden en Koppelaers
35	Zie 12	Alle de Flatteerders/Blameerders/Liegers en Bedriegers
36		Alle de Dronckaerts die haer goet onnuttelijck verdrincken
37		Alle de Krackeel(?)-soeckers/kijvers/Vechters en Smijters
38		Alle die dsien dat haer dingen qualijck gaen en niet toe en sien
39		Alle de Boos-aerdige Bedelaars ende kaliffen (?) sonder Goedt
40	Alle die gaerne te Kermisse willen spelen varen.	Alle die veel kermissen besoecken en lustig teeren en smeeren
41		Eyndelijck alle die 't Hinnen-Ey voor het Gansen-Ey kiezen

42	Alle die liever Danssen dan Lesen.	
43	Alle die met wetenschap zijn begaeft, ende doen tniel weten.	
44	Alle die konsten soecken, en geen belooners vinden.	
45	Alle die sich te seer op hun geweet verlaten.	
46	Alle die om een kleyntje groote saecken aen yemant openen.	
47	Alle die hun aerdigh werck door gebreck moeten verkoopen.	
48	Alle die veel schoone waerdye altydts by haer houden.	
49	Alle die veel beginne, en weynig te eynde brenge.	
50	Alle die veel op-koopen om diere Mart te wachten.	
51	Alle die door-gaens mangelen en sammelen sonder gelt te handelen.	
52	Alle die geen gelt mogen in tgesicht verdragen, en daerom hun dat quijt maken.	
53	Alle die met schoon prate enig goet te verkoope krijgen ende dan versetten.	
54	Alle die veel aern een Man uyt borghen willen.	
55	Alle die hun gansche goet ter Zee laten verseylen.	
56	Alle die Koop-luyden die haer geloove verlooren hebben.	
57	Alle die veel Timmeren en tgelt op intrest lichte.	
58	Alle die overvloet van kleederen tot	

	een lijf doen maken.	
59	Alle die te veel Rentesloffte Bagghen, Ketens, en Ringen by sich houden.	
60	Alle die schande moeten lijden om haer Eer te bewaren.	
61	Alle die hun panden in de Lombaert brengghen, en tverloop niet kunnen af-doen.	
62	Alle die sware dinghen licht achten willen.	
63	Alle die lichte saecken swaer achten.	
64	Alle die haer wentelen in groote slommer-woel.	
65	Al die sich niet en wachten voor klad-schulden.	
66	Alle die weynigh hebben end groot Maeltijden willen houden.	
67	Alle die Kisten, Kelders en Kamers ongesloten laten.	
68	Alle die zijnen dienst niet en kan daer hy toe ghestelt is.	
69	Alle die haer Renten wegh hebben eerse verschijnen.	
70	Alle werck-luyden die haer loon te vooren op eyschen ende twerck slabacken.	
71	Alle die hun aen gevangen werck ten halven laten blijven.	
72	Alle die uyt versuym haert goet laten ontweldigen!	
73	Alle de Mans en Wijfs, die altydts kijve, en vechten, en van een scheyden!	

74	Alle die haer goetje verkoope om andere tgelt te leenen:	
75	Alle die seggen: de Wijn is niet voor de Varckens, noch tBier voor de Gansen gebrouwen.	
76	Alle die hun huysen laten opendackigh, en de vloeren verbreken.	
77	Alle Huys-voogden die hun booden warm Broot te eeten geven.	
78	Alle die Taback-suyghers, die haert gelt verdoen, en dagen verliesen.	
79	Alle die hun verlaten op veel aenkomenden versters goet.	
80	Alle die hoopen dat hun Heermeesters sullen hulp doen, ende thaere verteeren.	
81	Alle die een goet Ambacht kan, en wil een ander leeren.	
82	Alle die slaegh goet bedrijf uyt stellen, ende niets doende.	
83	Alle die liever spiegelen dan spinnen.	Zie 32
84	Alle die drie of vier mael te Marct loopen om kleyn gelt te besteden.	
85	Alle die hun Goet geen eygen meester zijn.	
86	Alle die veel nieuwe Tijt-dinghen op-speuren, en hun noodt-dinghen en stonden verstoffen.	
87	Alle die hun Vader en Moeder verdriet doen lijden met ongehoorsaemheydt.	
88	Alle de Ouderen, die de Kinderen soe veel gheven, dat se de selve	

	moeten bidden.	
89	Alle de Baesinnen, die aen knechts heymelijck veel Spijs en Gelt geven.	
90	Alle die veel willen hebben datse niet en verdienen.	
91	Alle de Dienst-boden die brassen en smullen, als Meester en Vrouw slapen zijn.	
92	Alle die dorpel-Iong-wijve om de praet aehoude.	
93	Alle die int beste vanden dagh loopen laveyen by de bueren.	
94	Alle die Slonsen, die tsavonts geen vaten wassen, noch vyer rekenen.	
95	Alle die met de Naelde niet weten om te gaen.	
96	Alle die Neeringh doenende de Luyden niet vlijtigh waer-nemen.	
97	Alle die ongestadigh zijn, en dickmael willen verhuysen.	
98	Alle die veel wenschen, ende selden krijghen.	
99	Alle de Ontfanghers die langhe sonder Rekenen end quitantien blijven.	
100	Alle de Huys-voogheden die hen geheel betrouwen op baere dienaeren.	
101	Alle die eenig gelt ontfangen sonder wel na-talle.	
102	Alle die in-komsten, of uyt-schulden niet derven in-manen.	
103	Alle die jaghen en visschen, als sy dan niet vangen, wilt-vanck koopen.	

104	Alle die slaen en schermen om ydele oeffeninghe te hebben.	
105	Alle die veel ballen verkaetsen, en verkolven.	
106	Alle die verkeere, vertroeve, verklossen, verkegele.	
107	Alle die by Nachte wacker tieren, en by Daghe stille slapen.	
108	Alle dat volck van Oorlogen, die op veel beuyt hoopen, en haer gereet gelt verteeren!	
109	Alle die kluchtighe Speel-luyden die tlicht-winnen, en licht verdoen.	
110	Alle die goede Conditien ontzeggen, om hun arbeydt te sparen.	
111	Alle die water en koude vreesen, om geen handen uyt de mouw te laten.	
112	Alle die haer morgenstont versuymen om te dachwercken.	
113	Alle die wrecken willen spijt, schade en schanden die haer is aen-gedaen.	
114	Alle die haers Naestens wel-varen afgunstigh onder-kruypen.	
115	Alle die ongeneucht nemen dat andere beter ware.	
116	Alle die Lant-bouwers die haer Schuyren laten open staen.	
117	Alle die wel weten dat haer dingen qualijck gaen, en niet toe-sien.	
118	Alle de varende Schippers die goede Wint en Gety laten verloopē.	
119	Alle die tegen haer grooter willen op-staen.	

120	Alle die veel windt breken, alst te laet is!	
121	Alle die slaven en woele, en noch niet te boven raken.	
122	Alle die veel uyt-tappen als de Gasten met tGhelagh door gaen.	
123	Alle de Vrou-eerders die van de selve smet lijden!	
124	Alle de snoode lichte Hoeren die haer eyghen Eer verhuuren!	
125	Alle de geage hoetelaers, of hun nakomelinghen de Opsnappers.	
126	Alle de ledige Straet-slijpers, en Honde-Vriende.	
127	Alle de leuye Scheur-gaffels, en Luysen-voeders.	
128	Alle de grage af-treckers, sonder sorgen.	
129	Alle de ongeregelde Aes-sack die te veel leck-potten.	
130	Alle de snoode gauw-dieven, en beurse-snijders, huys-brekers.	
131	Alle die Out, en Arm, en sieck zijn, en Ellendigh moeten vergaen.	
132	Siet! Dit is al de losse vracht, Daer staegh de lichte Schuyt na wacht; te weten op Dwael-arm!	
133	[dialoog] Lammert Gijssen: Elck, en ick die moet thans leeren, Hinder-quaet van kant te weeren, Om te blijven uyt de kroel, Van het leuy en licht gewoel: Datmen hier nouw mach bemercken Mit een leer-baar réén bewercken, Wt de Mongt van desen Man,	

	Die ons Reyn-uyt wijsen kan.	
134	Oude Noem-boud: Al het geen ick heb gewesen, Wert by Wijsen niet gepresen, Nochtans dient het voor de jeught, Om te leyden tot de deught. <i>Wie aen Eer en Staet wil komen Die moet voor on—eeren schromen 't Eynde gaans brenght suyr geweene Alsmen dwaalt uyt vroomme treene</i>	
135	Lammert Gijssen: Waar vol eynden al de Boeven Die soo meenigh mensch bedroeven? Oude Noem-boud: <i>Al het Eerloos volckje moet Inde Schuyt, en buyten vloet</i>	
136	Lammert Gijssen: Waer dan lost de vraght mit vodden Die niet meer en mogen brodden?	
137	Oude Noem-boud: Aen het Gast-huys ruyme werff Komt bedurven tot bederff	
138	Lammert Gijssen: tGast-huys heyt dan veul te houwe; Jongh, en oudt, en kael, en kouwen!	
139	Oude Noem-boud: tGast-huys is een open Hoff Voor gesellens onder Loff	
140	[einde dialoog: pen opgepakt door verteller] Maer! In tegendeel sovvertby de Vooghd, en vooghdinne, mitsgaders de gantsche vergaderinge van tKarm- Hoff straffelijck uyt-gebannen, alle dese, te weten:	
141	Luyden die Godt vreesen, ende haren Naesten beminnen Luyden die liever inde Kercke zijn, dan in Schouspeelen Luyden die ghestadigh na Wijsheydt, en Konst trachten	

Luyden die Bersuchtigh zijn, en Achtbaer willen wesen Luyden die vreedelijck leven en sweven te samen Luyden die goede reghel in tHuys houden Luyden die tKleyntje achten om tGroot te krijgen Luyden die Rechtvaerdighe Goederen winnen Luyden die sachjes gaen, en verre sien Luyden die van yder ter Eeren begroet willen worden Luyden die met haer meerder omgaen, om deugt te krijgen. Luyden die vroegh opstaen, en laet slapen liggen. Luyden die liever wercken dan lanter-fanten. Luyden die met geringe kost te vrede blijven. Luyden die liever sparen dan verquisten. Luyden die goet doen en quaet laten. Luyden die gaerne betalen en betaelt werden. Luyden die met waerheyt handelen en wandle Luyden die met woekeren niemand uyt-supen of villen. Luyden die niet willen stelen, noch gestolen goet op-koopen Luyden die haer Kinderen goede Wetenschappe en Ambachten doen leeren Luyden die niet te veel aen ontrouwe betrouwen Luyden die liever Schade lijden dan Schanden Luyden die liever buygen dan bersten Luyden die groot genoeg hebben in middelbaren Staet Luyden die het Seker voor het onseker houden Luyden die besoekingh en ellenden gheduldigh dragen Luyden die voor den ouden sieken dagh aendachtigh sorgen	
--	--

142	Luyden die tijdt, en gesontheyt achten alle dage Luyden die om gewichtige saken niet licht krakeelen willen Luyden die geduytig dencke op een saligh eynde! Luyden die gheduyrigh leven om te sterven, en sterven om eeuwich te leven. Al kreyght men Deught met pijn/enban/Daer komt nochtans geen nadeel van.	
-----	---	--